

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MUHAMMED MUSTAFA EL-A'ZAMÎ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Mehmet Ali DAĞLI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

MUHAMMED MUSTAFA EL-A'ZAMÎ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Mehmet Ali DAĞLI

Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Mustafa AYDIN

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Serkan ÇELİKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2024

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Mustafa AYDIN

Üye: Doç. Dr. Serkan ÇELİKAN

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
.../.../2024

Prof. Dr. Hüseyin GÜLER
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. .../.../2024

Mehmet Ali DAĞLI

Adana / 2024

ÖZET

MUHAMMED MUSTAFA EL-A‘ZAMÎ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Mehmet Ali DAĞLI

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

Mayıs 2024, 97 sayfa

Doğunun geleneksel ilim usulleri ile Batının seküler araştırma, inceleme ve yöntemlerini şahsında birleştiren Mustafa el-A‘zamî, Batı sömürgeciliğine paralel olarak yükselişe geçen oryantalist fikir akımlarının Müslüman Doğuyu sardığı bir zaman diliminde, oryantalizmin merkezi olan Batıda ilmî bir mücadeleye girişmiş, Kur’an ve Sünnet üzerinde yapılmaya çalışılan itibarsızlaştırma operasyonlarına karşı bizzat oryantalistlerin kendi dillerinde ve kendi argümanlarıyla ilmî reddiyeler yaparak haklı bir şöhretin sahibi olmuştur.

el-A‘zamî aksiyoner bir ilim adamıdır. Ancak bu faaliyetleri tamamen ilim ve fikir düzeyindedir. Taassup ve fikri savrulmalardan uzak bir inanışa sahiptir. el-A‘zamî’yi bazen yetiştirdiği medreseyi ve medresenin ders müfredatını eleştirirken görürüz bazen de batılı kaynakları eleştirirken. el-A‘zamî her zaman gerçeğin peşine düşmüştür. el-A‘zamî için hadisin ve sünnetin kendisi amaç değil araç olmuştur.

Çalışmaları daha çok Sünnet ve Hadis üzerine olan el-A‘zamî, ömrünün sonlarına doğru Kur’an eksenli çalışmalar yapmıştır. Kur’an ve Sünnet hususunda çok ayrıntılı araştırmalar yapmış ve bu alanda birçok katkıda bulunarak Kur’an ve Hadis literatürüne çok önemli eserler kazandırmıştır.

İlk akademik çalışması olan *İlk Devir Hadis Edebiyatı* isimli doktora tezi özellikle batılı ilim çevrelerinde çok büyük ses getirmiştir. Hadislerin henüz Hz. Peygamber hayattayken yazıldığını, yazım faaliyetinin ilk asırdan itibaren başladığını ispat etmek üzere yapılan bu çalışma ile tüm dikkatleri üzerine çekmiştir. Zira el-A‘zamî’nin bu çalışmasından önce bu konuda yazılan eserler gerek içerik olarak gerek üslup olarak yeterli etkiyi gösterememiştir. el-A‘zamî yaptığı tahkik çalışmalarıyla ibn Huzeyme’nin Sahih isimli eserinin kaybolan kısımlarını gün yüzüne çıkarmış, Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi isimli eseri ile Muhaddislerin kriter ve ölçülerinin net ve objektif

formüller üzerine bina edildiğini ortaya koymuş ve Hz. Peygamber'in kâtip sayısını 65'e çıkararak otantik çalışmalar yapmıştır. Böylece İslâm dünyasında da hak ettiği değeri görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Hadis-Sünnet, Mustafa el-A'zamî, Oryantalizm.

ABSTRACT

MUHAMMAD MUSTAFA AL-AZAMĪ AND HIS PLACE IN THE SCIENCE OF HADITH

Mehmet Ali DAĞLI

Master Dissertation, Department of Basic İslâmic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ

May 2024, 97 Pages

al-A'zamī, who combined the traditional scientific methods of the East with the secular research, analysis and methods of the West, embarked on a scholarly struggle in the West, the center of orientalism, at a time when the orientalist intellectual currents that rose in parallel with Western colonialism surrounded the Muslim East, and became the owner of a deserved reputation by making scholarly refutations in the orientalist's own languages and with their own arguments against the discrediting operations on the Qur'an and Sunnah.

A'zamī is an activist scholar. However, these activities are purely at the level of knowledge and ideas. Sometimes we see A'zamī criticizing the madrasa and its curriculum, and sometimes we see him criticizing Western sources. A'zamī was always in pursuit of the truth. For A'zamī, hadith and sunnah themselves are not the end but the means.

A'zamī's works are mostly on Sunnah and Hadith, but towards the end of his life he did Qur'an-centered studies. He conducted very detailed research on the Qur'an and Sunnah and contributed many important works to the Qur'anic and Hadith literature.

His first academic work, a doctoral dissertation titled *Studies in Early Hadith Literature*, made a great impression, especially in Western scholarly circles. He attracted all the attention with this study in order to prove that the Hadiths were written while the Prophet was still alive and that the writing activity started in the first century. Because the works written on this subject before A'zamī's work did not have sufficient impact both in terms of content and style. al-A'zamī unearthed the lost parts of İbn Khuzaymah Sahih through his critical studies, demonstrated that the criteria and measures of the Muhaddiths were based on clear and objective formulas in his Hadith Criticism Method of the

Muhaddiths, and made authentic studies by increasing the number of the Prophet's scribes to 65. Thus, he received the recognition he deserved in the Islamic world.

Keywords: Qur'an, Hadith-Sunnah, Mustafa al-A'zamī, Orientalism.

ÖN SÖZ

XIII. ve XIX. yüzyıl Müslüman toplumlarında oryantalist çalışmaların yoğun bir şekilde gerçekleştiği dönemlerdir. Bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği merkezlerin başında Hindistan gelmektedir. Bu oryantalist etkiler neticesinde Müslümanların sabitelerini sorguladığı, kimlik bunalımına girdiği bir ortamda dünyaya gelen Muhammed Mustafa el-A‘zamî Hindistan'ın Mau-nath Bhanajan şehrinde dünyaya gelmiştir. İçinde bulunduğu toplumun sorunlarını yakından görerek sorgulamış aynı zamanda Müslüman bir ilim adamının bir yandan sabitelerine sahip çıkarak bir yandan da oryantalizm ile ilmî ve akademik düzeyde nasıl mücadele edilmesi gerektiği ile ilgili çok önemli bir rol modele dönüşmüştür.

el-A‘zamî'nin yazdığı eserler hem Türkiye'de hem de Batı dünyasında sıkça atıf yapılan eserler olmakla birlikte Türkiye'de hayatını ve eserlerini konu edinen tez düzeyinde müstakil bir çalışma yapılmamıştır. el-A‘zamî'nin eserleri birçok yenilik, keşif ve faydalı açıklamaları muhtevidir. el-A‘zamî'nin çalışmalarına baktığımız zaman tıpkı hadislerin tedvin ve tasnif döneminde aylarca yapılan rihleler gibi onun da eserlerini telif ederken gerekli materyal ve argümanları bulmak için ülke ülke ve kıta kıta rihleler yaptığı çok ciddi emek ve gayret sarf ettiği görülmektedir.

Müslümanların iki temel ve büyük referans kaynağı olan Kur'an ve hadis üzerinde önemli eserler telif ederek bu hususta işin uzmanı olduğunu eserleriyle ispat eden el-A‘zamî hakkında hazırlamış olduğumuz bu çalışma onun kıymetini ve ilmî değerini tam anlamıyla yansıtmasa da ileride yapılması muhtemel çalışmalar için bir başlangıç olmasını ümit ediyoruz.

Muhammed Mustafa el-A‘zamî ve Hadis İlmindeki Yeri isimli yüksek lisans tezimizin danışmanlığını üstlenen ve tezin hazırlanması sürecinde bize her türlü kolaylığı sağlayıp yol gösteren ve yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Muhammet YILMAZ'a, aynı şekilde tezin hazırlanış sürecinde kıymetli fikirleriyle yardım eden hocalarım, Doç. Dr. Mustafa AYDIN, Doç. Dr. Serkan ÇELİKAN, Dr. Dursun SARI, Dr. Turan KAÇAR, Dr. Muzaffer İNNECİ'ye, sevgili eşim Şeyma Gül, oğlumuz Yusuf Ali, kızımız Zeyneb Şeyma'ya en içten dileklerle teşekkür eder, şükranlarımı sunarım.

Mehmet Ali Dağlı

Adana / 2024

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖN SÖZ	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	2
3. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları	3

BÖLÜM I

MUHAMMED MUSTAFA EL-A'ZAMÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. Hayatı	5
1.2. el-A'zamî'nin Çalışmaları	11
1.2.1. Akademik Çalışmalar	12
1.2.2. Tahkik Çalışmaları	14
1.2.3. Teknolojik Çalışmalar	16
1.2.4. Geleneksel, İcazetle Hadis Naklinin İhyası Çalışmaları	19
1.3. Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Eserleri	20
1.3.1. İlk Devir Hadis Edebiyatı İsimli Eseri	21
1.3.2. Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı İsimli Eseri	22
1.3.3. Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi İsimli Eseri	23
1.3.4. İslâm Fıkıhı ve Sünnet (Oryantalist Schacht'a Reddiye) İsimli Eseri	24
1.3.5. Hz. Peygamber'in Kâtipleri İsimli Eseri	26
1.3.6. Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma İsimli Eseri	27

BÖLÜM II

MUHAMMED MUSTAFA EL-A'ZAMÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ

2.1. Hadis Tarihi Hakkındaki Görüşleri	30
--	----

2.1.1. Hadisleri Koruma Faaliyeti: İsnad Sistemi	30
2.1.2. Hadislerin Tespiti Hakkındaki Görüşleri	34
2.1.2.1. Hadis Tespit Yöntemi: Muâraza	36
2.1.2.2. Hadislerin Hicri II. Asrın Ortalarında Yazılmaya Başlandığı İddiası	41
2.1.2.3. Hadislerin Yazılmasının Men Edilmesi	46
2.1.2.4. Hadislerin Sayıca Çok Olması	48
2.1.3. Hadislerin Tedvini Hakkındaki Görüşleri	49
2.1.4. Hadislerin Tasnifi Hakkındaki Görüşleri	ç51
2.2. Hadis Usûlü Hakkındaki Görüşleri	54
2.2.1. Sünnet Kavramı	56
2.2.2. Hz. Peygamberin Dindeki Yetkisi ve Konumu	57
2.2.3. Sahâbenin Adaleti	58
2.2.4. Hadislerin Sıhhati	61
2.2.5. Hadis Öğretim Metotları	63
2.2.6. Hadis Öğrenim Metotları	63
2.2.7. Hadis Tenkidi	66
2.2.8. Ana Kaynaklardan Evvelki Hadis Kitapları	69
2.2.9. Mütevatir Hadis	70
2.3. Oryantalist Fikirlerle Bakışı ve Mücadelesi	71
2.3.1. Bazı Oryantalist Çalışmalar	72
2.3.2. Hadis Eksenli Mücadele ve Reddiyeleri	75
2.3.3. Kur'an Eksenli Mücadele ve Reddiyeleri	77
2.4. Hadis İlmine Katkıları	78
2.5. el-A'zamî'nin Ülkemizde ve İlim Dünyasındaki Konumu	82
SONUÇ	85
KAYNAKÇA	91
ÖZGEÇMİŞ	97

KISALTMALAR

b. : Bin

bkz. : Bakınız

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

h. : Hicri

Hz. : Hazreti

Ktp. : Kütüphane

ö. : Ölümü

s. : Sayfa

sav. : Sallallahu aleyhi ve sellem

ss. : Sayfa aralığı

thk. : Tahkik

vb. : Ve Benzeri

vs. : Ve Saire

Yay. : Yayınları

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Hadis tarihi açısından eski âlimlerin biyografilerini bilmek kadar çağdaş âlimlerin de biyografileri hakkında bilgi sahibi olmak önemli belki daha kıymetlidir. Zira muasır âlimler, kendisinden önce yaşamış âlimlere göre daha fazla eseri ve çalışmayı inceleme imkânına sahiptir. Günümüzde yaşayan âlimlerin önünde geçmişten tevarüs eden 1400 yıllık bir müktesebat bulunmaktadır. Dolayısıyla son dönem âlimlerin bu ilmî birikimi nasıl kullandığı, nasıl değerlendirdiği, bu kültürel mirası nasıl sentezlediği gibi sorular ve konuların cevabını bulmak ancak çağdaş âlimlerin biyografilerini incelemekle mümkün hale gelmektedir. Tezimize konu olan el-A‘zamî de bulunduğumuz asırda yaşamış âlimlerdendir. Hadislerin dindeki konumu, bağlayıcılığı, dinde hüccet olup olmadığı gibi yüzlerce tartışma mevzusu hakkında tabiatıyla el-A‘zamî’nin fikirleri ve değerlendirmeleri vardır. Ve bunlar farklı açılardan ele alınmayı hak etmektedir. Muasır âlimlerin bu çalışmaları, hadis özneli problemlere çağdaş âlimlerin ne gibi çözümler ürettiklerini görme fırsatı vermektedir. Ayrıca bu gayretler gelenekten geleceğe hadis çalışmalarını onların bıraktıkları yerden sürdürme imkânı vermektedir.

Ulaşabildiğimiz literatür kadarıyla yurt içinde ve yurt dışında yapılmış çalışmalar incelendiğinde el-A‘zamî hakkında “Muhammed Mustafa el-A‘zamî ve Oryantalistlere Yöneltilmiş Eleştiriler” ismiyle bir yüksek lisans tezi olduğu görülmüştür. el-A‘zamî’nin ortaya koyduğu çalışmalar farklı yönlerden ele alınarak üzerinde araştırmalar yapılmayı hak etmektedir. Dolayısıyla el-A‘zamî hakkında sınırlı sayıda tez çalışması olması bu çalışmamızı önemli kılmaktadır. Çalışmamız Hindistan, Mısır, Arap Yarımadası, Avrupa ve Amerika’da yakın dönemde temaslarda bulunmuş, bu bölgelerin fikir akımları hakkında bizzat yerinde gözlemler yapmış biri olan el-A‘zamî’nin fikri gelişim ve dönüşümü hakkında bilgi edinmemizi sağlayacak ve el-A‘zamî hakkında daha başka yapılacak tez ve makalelere rehberlik edeceği, Hindistan muhaddisleri, Hint alt kıtasındaki İslâmî faaliyetleri çalışanlar, Batı akademiyasında görev yapmak isteyenlerin vizyonlarını geliştirmeye katkı sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Bu bağlamda tezimizin amaçlarını şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Genelde hadis tarihine, özelde ise günümüz ricâl tarihinin yazımına katkıda bulunmak,

- 2- el-A‘zamî’yi farklı yönleriyle tanımak ve tanıtmak,
- 3- el-A‘zamî’nin İslâmî ilimlere, özellikle hadis ilmine sağladığı katkıları ortaya koymak.

Araştırmamız geleneksel İslâm toplumu ile oryantalist bakış açıları arasındaki olumlu olumsuz yönleri değerlendirmek suretiyle eleştirel düşünme becerilerini geliştirmeye katkı sağlaması açısından önemlidir. Biz bu çalışmamızda el-A‘zamî’nin yapmış olduğu çalışmaları ve eserleri genel olarak inceleyip tahlil ederek el-A‘zamî’nin eserleri ile batıda bu kadar önemli bir figür haline gelmesine sebep olan nedir? Sorusuna cevap arayarak bu alanda yapılmış çalışmalara küçük de olsa bir katkıda bulunacağımızı ümit ediyoruz.

2. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Tezimizin konusu Hindistan’ın yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin hayatı, eserleri, yetiştiği çevre, edindiği tecrübeler, yaptığı ilmi çalışmalar ve hadis alanına katkılarıdır.

Kur’an ve Sünnet üzerine hem batılı hem de Müslüman düşünürler tarafından olumlu veya olumsuz pek çok kitap asırlardır yazılmaktadır. Özellikle oryantalistlerin Kur’an ve sünnet üzerinde ortaya attıkları şüphe ve iddialara Müslüman âlimlerce reddiye yapılmasına rağmen yeterli etkiyi gösterememiştir. Ancak Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin ortaya koyduğu eserler özellikle Batı dünyasında çok büyük ses getirmiş ilim dünyasının dikkatlerinin üzerine çekmiştir.

Tezimizin başlığından da anlaşılacağı üzere araştırma sahamız el-A‘zamî’nin hayatı ve eserleri incelemeye tabi tutulacak, ayrıca el-A‘zamî hakkında yazılan ve gerçekleştirilen sempozyum, makale, taziyenamelere, dergiler gibi yerli ve yabancı kaynaklarla sınırlıdır.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin hayatı hakkında bilgiler verilmiş, Eğitim/öğretim durumu, hangi ilimleri tahsil ettiği, hocaları, yetiştiği okul/medrese ve çevre ile alakalı bilgiler verilmiş ve el-A‘zamî’nin yazdığı eserlerin muhtevaları hakkında bilgi ve değerlendirmeler yapılmıştır. İkinci bölümde, el-A‘zamî’nin hadisçiliği incelenmiştir. Hadislerle alakalı görüşleri irdelenmiş, oryantalist fikirlere bakışı ve

oryantalistlerle mücadelesine değinilerek hadis ilmine yeni bir katkı sunup sunmadığına değinilmiştir. el-A‘zamî hakkındaki görüşler, ülkemizde ve ilim dünyasındaki konumu tartışılmıştır.

Sonuç olarak; Modern zamanlarda Müslüman bir ilim adamı nasıl olmalıdır? Hangi yöntem ve teknikleri kullanmalıdır? Bir Müslüman sekülerleşmeden, inandığı değerlerin içini boşaltmadan nasıl modern olabilir? Geçmişini yok saymadan, geçmişin ilmî müktesebatını tahfif etmeden nasıl ortaya bir şey koyabilir? Geleneğin kadim bilgi ve birikimini merdiven yaparak gelecekte nasıl var olabilir? Geçmişle geleceği nasıl barıştıracaktır? Gibi hususlarda çok önemli ve gerekli örnekler sunmuş ve rol model olmuştur.

3. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Tezimiz tümevarımsal (nitel) bir yöntemle el-A‘zamî'nin eserleri ve fikirleri üzerinden onun hadisçiliğini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Literatür tarama tekniği ile el-A‘zamî'nin çalışmaları ve eserleri incelenmiştir.

Tezin yazımında yöntem olarak Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen Tez Yazım Kılavuzu esas alınmıştır. Yazar ve eser isimleri gibi ilmî konularda ise Türk Dil Kurumu İmlâ Kılavuzu ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi referans kabul edilmiştir. Muhammed Mustafa el-A‘zamî'nin hayatı hakkında bilgiler verilmiştir. Eğitim/öğretim durumu hangi ilimleri tahsil ettiği, hocaları, yetiştiği okul/medrese ile alakalı bilgiler verilmiştir. Daha sonra el-A‘zamî'nin yazdığı eserlerin muhtevaları hakkında bilgiler verilerek değerlendirmeler yapılmıştır.

el-A‘zamî'nin hadis tarihi, hadis usulü, hadislerin tesbiti, hadislerin tedvin, hadislerin tasnifi, sünnetin mahiyeti ve bağlayıcılığı, Hz. Peygamber'in yetkisi ve dindeki konumu ile alakalı görüşleri incelenmiştir.

Son bölümde ise el-A‘zamî'nin oryantalistlerle mücadelesi incelenip hadis ilmine yeni bir katkı sunup sunmadığına değinilmiştir. Türkiye ve ilim dünyasındaki konumu ve etkileri tartışılmıştır.

Literatür, araştırmacının ulaştığı veri kaynakları ile sınırlıdır. 2018 yılında İbn Haldun Üniversitesi tarafından İstanbul'da ‘‘Muhammed Mustafa el-A‘zamî'nin Hayatı, Fikirleri, Katkıları’’ temalı sempozyum düzenlenmiş ve 2019 yılında bu sempozyumdaki tebliğ ve konuşmalar yine aynı üniversite tarafından kitaplaştırılmıştır. Dolayısıyla bahse konu bu sempozyum ve kitap, tezimizi yazarken temel başvuru kaynağımız olmuş ve

sıkça atıf yapılmıştır. Çalışmamızı Türkçeye tercüme edilen eserleri, katıldığı seminerler, hakkında düzenlenen oturumlar ve müellifle ilgili yazılan makaleler ile sınırlandırdık. Özellikle el-A‘zamî'nin ilk çalışması ve doktora tezi olan olan olan İlk Devir Hadis Edebiyatı, Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi, Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı, oryantalist Schacht'a reddiye mahiyetinde kaleme aldığı İslâm Fıkhı ve Sünnet, Hz. Peygamber'in Kâtipleri ve Mukayeseli bir çalışma olan Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi isimli eserleri yararlandığımız en önemli kaynaklar olmuştur.

Çalışmamız boyunca elden geldiğince betimleyici bir üslup hâkim olmuş, ancak zaman zaman da tenkitçi bir yaklaşımdan geri durmamaya özen gösterilmiştir.

BÖLÜM I

MUHAMMED MUSTAFA EL-A'ZAMÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Muhammed Mustafa el-A'zamî Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinin Maunath Bhanajan şehrinde kendi ifadesine göre 1928 ile 1930 yılları arasındaki bir zaman diliminde doğmuş olma ihtimali kuvvetlidir.¹ Tam adı, eş-Şeyh Ebu 'Akil Muhammed Mustafa b. 'Abdurrahmân b. Nur Muhammed İbnü'l-Hâc Rüstem el- A'zami el-Meuvi; Şibli Nu'mânî, Habibürrahman el-A'zamî'dir.

el-A'zamî'nin doğduğu belde ekonomik olarak çok fakir bir durumdaydı. Şehirde su sıkıntısı da vardı. Öyle ki muson yağmurlarından sonra yerde biriken su birikintilerinden su içtiği günler olmuştu.² Birçok âlim ve din adamının yetiştiği bir muhitte dünyaya gelen el-A'zamî, ilk derslerini âlim ve şeyh olan babasından aldı. Farsça derslerinin yanı sıra Arapçaya da yöneldi.³ Bir veya iki yaşlarındayken annesi vefat ettiği için annesine dair bir şey hatırlamadığını belirtmiştir. İki yaşındayken babası yeni bir evlilik yaptı. Mutlu bir çocukluk hayatı olmayan el-A'zamî ilkokul ve ortaokulu Mau-Azamgarh'da okudu. Babaları el-A'zamî'nin ve kardeşlerinin okumasını istiyordu. Ancak babalarının bu arzusunu sadece el-A'zamî gerçekleştirdi. el-A'zamî ilkokul yıllarında matematik tutkunuydu ve sınıfının birincisiydi. Öyle ki derste sorduğu sorularla matematik öğretmenini zor durumda bırakıyor hatta bir defasında öğretmeni sınıfı terk etmek durumunda kalıyordu. Matematiğe olan bu ilgisi sonraki yıllarda onun düşünce sistematüğini de etkileyecekti. 1975 yılında Kanada'da düzenlenen bir konferansın sunumunda sonra bir katılımcı kendisine hitaben: Siz matematikçi misiniz yoksa din adamı mı? şeklinde bir soru yöneltmiş, beklemediği bu soru karşısında el-A'zamî'nin şaşırıldığını gören katılımcı bunun üzerine düzeltme yaparak: Sözleriniz bir din adamı gibi, fakat düşünce sistematüğünüz bir matematikçi gibi diyerek el-A'zamî'yi takdir etmiştir.⁴

¹ Mustafa el-A'zamî, "Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu:" (Görüşmecisi: Recep Şentürk, Mülakat, 18 Aralık 2009).

² Al Azami, Anas M, "At home and on the road with father", *Muhammed Mustafa el-A'zami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 30.

³ el-A'zamî, "Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu" (Görüşme 18 Aralık 2009).

⁴ Al Azami, Anas M, "At home and on the road with father" s. 32.

İnsanların fikirlerini etkileme ve hitabet becerisi konusunda oldukça başarılı olan el-A‘zamî, en hassas ve ızahı zor konularda bile kendisini dinletebiliyordu. Sözgelimi 1970 yılında katıldığı İmam Buharî ile alakalı bir konferansta oturma düzeni ile alakalı o ortamda oluşan karşılıklı atışma ve sözlü sataşmadan kaynaklı gerginlikte söz hakkı isteyerek bir nutuk ile sükûneti sağlayıp ortamdaki gerginliği bitirmiş ve salondaki herkesin takdirini kazanmıştı. Okul yıllarında çalışkanlığı, samimiyeti, parlak zekâsı ile göze çarptığı için kendisine yerel bir ifade olan ve “güvenilir küçük kardeş” anlamına gelen “haqu babu” lakabı verilmişti. Kendisine verilen bu lakap öğretmenleri tarafından da benimsemişti.⁵ Çalışkanlığı ve gayretleri sayesinde öğretmenlerinin sevgisini ve güvenini kazanan el-A‘zamî’nin bu çalışkanlığı kendisine ekstradan ders kitaplarına ulaşma imkânı sağlıyordu. Bir yandan matematik ile meşgul iken bir yandan da İngilizce öğrenmeye çabalıyordu. Biriktirdiği harçlıklarla İngilizce gramer kitabı alan el-A‘zamî, bir yandan da İngilizce bilen öğrenci arkadaşlarına ezberlemek için kelime sorarken bir yandan evin ihtiyaçları için dükkâna gönderildiğinde yolda İngilizce kitabını açıp gramer çalışır, böylece kimse onun İngilizce çalıştığını anlamaz ve bu şekilde vaktini dolu geçirirdi. İngilizceyi gizli çalışmasının nedeni babasının karşı çıkmasıydı. Üvey annesinin de kötü muamelesi dolayısıyla zaten mutsuz olan el-A‘zamî, ortaokulu bitirdikten sonra evden kaçıp uzaklaştı. Altı-yedi ay bir başka evde yaşayıp onlara ev ve iş hayatlarında yardımcı oldu. Bu sürenin sonunda babası gelip el-A‘zamî’yi kaldığı evden aldı ve İngiliz okuluna göndermeyi kabul etti. Altı ay sonra babası “İngiliz okuluna değil İslâmî eğitim veren okula gitmelisin” diyerek el-A‘zamî’yi İngiliz okulundan aldirttı ve İslâmî eğitim veren bir müesseseye kaydetti ve böylece fıkıh, edebiyat ve gramer kitaplarını okuma fırsatı oldu. Bu dönemde Hanefi hukuk literatüründe “Mütun” adı verilen temel eserler arasında yer alan ve özlü fıkıh metinlerini ihtiva eden el-Mahbûbî’nin (ö. 730/1329-30) kısaca *el-Vikāye* olarak da bilinen *Vikāyetü’r-Rivaye fi Mesa’ili’l-Hidaye* isimli kitabını ve Mergînânî’nin (ö. 593/1197) *el-Hidāye*’sinin ilk yarısını okuyarak İslâmî ilimlere dair ilk altyapısını oluşturmuştur. Üvey annesiyle yaşadığı problemler devam edince Murad abad’a ve oradan da Hint alt kıtasının en prestijli okullarının bulunduğu Diyûbend’e gitmiştir.⁶

el-A‘zamî’nin ilk hocası âlim ve şeyh olan babası idi. Babası ona ilk Farsça derslerini vermişti. Daha sonra Diyûbend’de Şeyh Mevlana Hasan Ahmet el Medeni ve

⁵ Al Azami, Anas M, “At home and on the road with father” s. 30.

⁶ Safeenah Fellowship, “Life & Achievements of Sh. Mustafa al-Azami”, YouTube (02.02.2023), 00:10:45-00:11:10.

Şeyh İbrahim Bali'den, Habiburrahman el-A'zamî'den (ö.1992) hadis dersleri aldı. Yine hocaları arasında Halil Ahmed Seharenpuri, Mahmûd Hasan Diyûbendî'nin (ö.1339-1920) öğrencisi Hüseyin Ahmed Medenî (ö.1377-1957), İ'zaz Ali el-Emruhi(ö.1374/1954) ile Mehdi Hasan Şahcihanpuri (ö.1396/1976) sayılabilir.⁷

el-A'zamî İlkokulu bitirdikten sonra 1944 yılında Diyûbend Meu'da bulunan Şahi Medresesinde eğitimine devam etti ve böylece orta eğitimini 1947 yılında tamamlamış oldu.⁸ Diyûbend Dârülulûm'daki eğitim hayatına ise 1948 yılında başladı ve 1952 yılında mezun oldu. Diyûbend'deki öğrenim hayatı dolu dolu geçti. Medresenin ilk iki yılında önce mantık, felsefe, fıkıh, tefsir ve benzeri dersleri ve son iki yılında da hadis dersleri aldı. Diyûbend medresesindeki müfredatta bulunan ve okunması lazım gelen eserleri okuyup bitirdi. Hamase ve mütenebbiyi okudu.⁹ 50 kısa hikâyeden oluşan ve Arap dilinin bütün inceliklerini, ifade gücü, edebi sanatlarını ve kelime oyunları seçkin bir üslupla sergileyen *Maḳāmâtü'l-Ḥarîrî*'yi, Hatîb et-Tebrîzî (ö. 741/1340) tarafından Ferrâ el-Begavî'ye (ö. 516/1122) ait *Mesâbiḥu's-Sünne*'yi tamamlamak için yazdığı *Miṣḳâtü'l-Mesâbiḥ*'i ve içerisinde sıhah-ı sitte olarak da bilinen Kütüb-i Sitte dâhil toplam on hadis kitabını da okudu.¹⁰ Diyûbend'de iken Latince'deki adı astrolabium olan Grekçe Yıldız anlamına gelen ve gece ve gündüz saatlerini belirleyen, enlem ve boylama göre kıbleyi tayin eden, astronomi ile alakalı problemleri çözmede kullanılan bir alet olan usturlabı kullanmayı öğrendi. Yine bu dönemde Mahmud b. Muhammed el-Çağmînî'nin (ö. 618/1221 [?]) astronomiyle ilgili eseri üzerine yazılmış bir eser olan ve astronomi konularını işleyen Ubeydullâh-ı Zâkânî Kazvînî'ye (ö. 772/1370'ten önce) ait olan *Şerḥu'l-Çağmînî*'yi okudu. el-A'zamî Diyûbend'deki eğitimine ilave olarak Uttar Predeş şehrinde yer alan Aligarh İslâm Üniversitesinde de bir yıl eğitim gördü. Burada vizyonunu genişletecek çok kıymetli kitaplar ve eserlerle hemhal olma fırsatı buldu. Daha sonra buradan Mısır'a gitmiştir.¹¹

el-A'zamî Diyûbend Dârülulûm'daki tahsilini bitirince kuruluşu daha eski ve daha meşhur olan Mısır'daki el-Ezher üniversitesinden haberdar oldu. İçinde oraya gitme arzusu doğdu. Birkaç ay çalışıp para kazandıktan sonra Mısır'a gitti. Aslında Mısır'a

⁷ Özşenel, Mehmet, "Hint Alt Kıtası Alimlerinin Hadis İlmine Katkıları: Mustafa el-A'zamî Örneği", *Muhammed Mustafa el-A'zami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sankaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 51.

⁸ Hatiboğlu, İbrahim, Muhammed Mustafa el-A'zamî (vefeyat, 1348-02 Rabî'u'l-âhir 1439/ 1930-20 Aralık 2017). *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 16/1, 179-190, İstanbul 2018.

⁹ el-A'zamî, "Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu" (Görüşme 18 Aralık 2009).

¹⁰ Şahyar, Ayşe Esra, Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A'zamî (1930-2017). *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2018/39, s, 184-191. İstanbul 2018.

¹¹ Hatiboğlu, "Vefeyat", s. 181.

gitme sebepleri arasında en önemlisi Arapçasını ilerletme isteğiydi. Çünkü Diyûbend’de Arapça yazılmış İslâmî ilimlerdeki her kitabı okuyup anlamasına rağmen konuşma olarak yetersiz kalıyordu. Mısır’da dil kursu alarak Arapça konusunda uzmanlaştığını gösteren bir diploma aldı. el-Ezher'deyken Müslüman Kardeşler'in öğrencileriyle ilişki kurduğu için Mısır'daki askeri hapishaneye hapsedildi. Dünya Müslüman Âlimler Birliği Başkanı Yusuf el Karadavi (ö. 26 Eylül 2022) ve Hindistan Büyükelçiliğinin devreye girmesiyle hapisten çıkarılmıştır. Dârülulûmdan mezun olduktan sonra yüksek lisans eğitimini el-Ezher Üniversitesinde tamamlamış ve 1955 yılında mezun olmuştur. Mısır tecrübesi ona Hindistan medreseleri ile el-Ezher arasında mukayese yapma imkânı vermişti. Sözgelimi Diyûbend’de daha kitabi bir eğitim varken el-Ezher’de daha sözlü ve eleştirel bir eğitim olduğunu gördü. İki tarafın eksikleri olmakla beraber şöyle bir problemin varlığını tesbit etti: Mısır’da gördüğü bazı hadis doktoru veya hadis doçenti olmuş kimselerin bazı temel hadis kitaplarını bile bitirmediğini ancak o kişilerin akademik hadis doçenti unvanını aldığını/alabildiğini, öte yandan Diyûbend Dârülulûm’daki talebelerin hadis kitaplarını ve şerhlerinin tamamını okuduğunu ancak akademik bir unvana sahip olmadığını gördü.¹² Mısır tecrübesi sonrası kısa bir süre tekrar Hindistan’a dönen el-A‘zamî iş imkânlarının kısıtlı olması dolayısıyla bu defa yönünü Katar’a çevirmiştir. el-A‘zamî Mısır’da üç sene kadar kalmıştır.

Mısır’da Arapçasını ilerleten el-A‘zamî Katar’da Arap olmayan doktor, mühendis ve benzeri farklı meslek gruplarından olan ve genelde Hindistanlı, Pakistanlı ve İngilizlere Arapça öğretmeye başladı. Daha sonra ilkokul hocalığı yapan el-A‘zamî bir müddet sonra ilkokulun kütüphanesinde çalışmaya başladı. Daha sonra Katar’da bir halk kütüphanesi oluşturulmaya başlandı. 1957 yılında eş-Şeyh ‘Ali b. ‘Abdullâh Âli Sâni’nin kütüphanelerinin müdürü olarak buraya tayin edildi. Kütüphanenin kuruluşu, işleyişi, kitapların sınıflandırılması vb. gibi konularda çok emeği olan el-A‘zamî sekiz yıl bu kütüphanede çalıştı. Zaten kitaplara çok düşkün olan el-A‘zamî burada kitapların kaynakçaları, referans ve dipnot kullanma gibi daha sonra doktora ve akademik hayatında kendisine lazım olacak bilgilere sahip oldu. Bu sekiz yıllık kütüphanecilik ve arşivleme, tasnifleme tecrübesinden sonra doktorasını yapmak için Cambridge’e gitti. Katar milli kütüphanesinde çalışırken Kur’an’ın ve hadislerin güvenilirliği, yazıya geçirilme süreci

¹² el-A‘zamî, “Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu” (Görüşme 18 Aralık 2009).

ile alakalı oryantalistler iddiaları ve İslâm dünyasında bu iddialara karşı yazılan makaleleri de takip etme imkânı oldu.¹³

Hindistan ve Pakistan’da oryantalist etkiler sonucu sünnetin değerinin ve tesirinin kırılmaya çalışıldığı bir dönemde sünnete sahip çıkan âlimler de vardı. Bunlardan Ebü’l-A’lâ el Mevdûdî (1903-1979) ve Ebû Reyyân (1920-1996) sünnetin önemi ve değeri üzerine kitaplar yazıyordu ancak el-A’zamî bu oryantalist iddialara karşı mukni ve yeterli bir cevap verilemediğini düşünüyordu. Bunları okuyan el-A’zamî bu eserlerin akademik olarak yetersiz olduğunu ve bu muhtevadaki eserlerin sadece Doğu dünyasına münhasır kalmaması bilakis Batıda böyle bir eserin ve fakat akademik bir dille yazılması gerektiği kanaatine vardı. Böylece “Müslüman âlimler modern tekniklerle eser yazamazlar” önyargısını kırmış olacaktı. Böyle bir eser yazabilirse batılı araştırmacıları yüzde yüz ikna edeceğine inanıyordu. Daha evvel Cambridge’de doktora yapan bir arkadaşının tez danışmanının Katar’a ziyareti esnasında onun tez danışmanı ile konuşmuş ve kendisini kabul edebileceğini söylemesi üzerine Cambridge’deki eğitim hayatına başlamıştı.¹⁴ 1964-1966 yılları arasında doktora eğitimini sürdürdüğü zaman diliminde önce A. J. Arberry (ö.1969) sonra Roberth Bertram Serjeant (ö.1993) danışmanlığında *Studies in Early Hadith Literature* adlı teziyle doktorasını tamamladı. Tez danışmanlarının oryantalist olması ve hadis rivayetinin mahiyeti hakkında ihtilaf yaşasalar da genel olarak tez danışmanlarıyla uyum içinde çalıştıkları söylenebilir. el-A’zamî’nin doktora tezi yayınlandıktan sonra ilk danışmanı A. J. Arberry tarafından "en yüksek değere sahip öncü bir çalışma" olarak övüldü.¹⁵ Yine el-A’zamî’nin bir çocuğunun rahatsızlığından dolayı tez danışmanı olan Serjeant’ın kendisini ziyarete evine geldiğini memnuniyetle anlatır.¹⁶

el-A’zamî’nin tez konusunu seçmesi Pakistan’da Pakistan’ın bir İslâm Devleti mi yoksa seküler bir devlet mi olacağı tartışmalarının devam ettiği ve sünnetin dindeki değerinin tartışıldığı, hadisin dinde hüccet olup olamayacağının konuşulduğu bir döneme denk gelmişti.¹⁷ Gündemdeki bu tartışmalar karşısında el-A’zamî hadisin dindeki konumu ve hadislerin sonradan yazıya geçirildiği ve hep sözlü olarak rivayet edildiği dolayısıyla hadislerin rivayetine güvenilemeyeceği gibi oryantalist iddialara akademik olarak modern yöntem ve tekniklerle cevap verme gayesi ile tezini seçmiştir. Serdar

¹³ Hıdır, Özcan, “Mustafa el Azami’nin oryantalistik Kur’an-Hadis literatüründeki algısı(ve etkisi)” *Muhammed Mustafa el-A’zami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 403.

¹⁴ el-A’zamî, “Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu” (Görüşme 18 Aralık 2009).

¹⁵ Safeenah Fellowship, “Life & Achievements of Sh. Mustafa al-Azami”, 00:18:22-00:18:45.

¹⁶ el-A’zamî, “Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu” (Görüşme 18 Aralık 2009).

¹⁷ el-A’zamî, “Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu” (Görüşme 18 Aralık 2009).

Demirel bu eser hakkında “*kitap aynı zamanda zımnî bir hadis müdâfaasıdır*” değerlendirmesini yapmıştır.¹⁸ Eserlerinin çoğu, oryantalist bilim adamlarının iddialarını doğrudan çürüten çalışmalardır. Bununla birlikte her ne kadar el-A'zamî'nin savunma refleksiyle hareket ettiği söylene de, el-A'zamî'nin çıkarımlarının çoğunun mantıklı ve anlamlı olduğunu söyleyenler de vardır.¹⁹

el-A'zamî Princeton, Michigan, Oxford, Colorado ve Galler Üniversitesi gibi çok sayıda Batı üniversitesinde resmi öğretim görevlerinde bulundu ancak önemli vazifelerini Suudi Arabistan'dayken üstlendi. İlk olarak 1968'de Mekke'deki Ümmü'l Kurra Üniversitesi'ne doçent olarak atandı. Daha sonra 1973'te Kral Suud Üniversitesi'ne Profesör olarak atandı ve bu son görevi 1991'de emekli olana kadar devam etti. el-A'zamî beynelmilel tanınmakla birlikte 1980'de hadis araştırmalarına katkılarından dolayı Kral Faysal Uluslararası Ödülü'ne layık görülmesiyle tanınırlığı ve popüleritesi arttı. Daha sonra, kendisine Suudi vatandaşlığı ve Kral Suud Üniversitesi onur profesörlüğü verildi ve vefat edinceye kadar orada yaşadı.

el-A'zamî Hint alt kıtasında eğitim veren en köklü eğitim kurumlarından biri olan Diyûbend medresesinden mezun olmuş, medresede ve bölgede genel mensubiyet Hanefî mezhebi ağırlıklı olduğu için kendisi de mezhep olarak bir Hanefidir. el-A'zamî Hanefî olmakla beraber mezhep taassubu taşımayan bir ilim adamıdır. Yeri geldiği zaman yetiştirdiği çevre ile alakalı özeleştiri yapabilmesi bunun delilidir.²⁰ O, Hadis kitaplarının mezhep tartışmalarına delil çıkarmak için değil, ölü kalpleri canlandırmak için okunması gerektiği taraftarıdır.²¹ Yine medreselerde taharet bahsinin üç ay okutulduğunu hâlbuki Hz. Peygamber'in (sav), bu husustaki uygulamasının bir paragrafta özetlenebilecek kadar kısa tuttuğunun, dolayısıyla dini zorlaştırmamak ve ayrıntılarda boğulmamak gerektiği kanaatindedir.²² Ayrıca yine kendi yetiştirdiği çevrenin sınırları dışına çıkıp Arapça ve İngilizce öğrenmeyi de önemsemiş sadece klasik medrese usulüyle yetinmemiş ve modern yöntem ve tekniklerle medrese usulünü meczetmiştir.²³ el-A'zamî Topkapı sarayında bulunan nadide el yazması bir kitap olan ve tahkikini yaparak ilim dünyasına

¹⁸ Demirel, Serdar, “Mustafa el-A'zamî'nin hadis ilmine katkıları bağlamında; studies in hadith methodology and literature” kitabının tanıtımı ve tahlili”, *Muhammed Mustafa el-A'zamî Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 237.

¹⁹ Yaşar, İsmail, *Muhammed Mustafa el-A'zamî ve Oryantalistlere Yöneltilmiş Eleştiriler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uşak 2023, s. 1.

²⁰ el-A'zamî, “Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu” (Görüşme 18 Aralık 2009).

²¹ Martı, Huriye, “M. Mustafa el-A'zamî ile Üç Hafta”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3/3, s. 270, ss. 265-271, İstanbul 2003.

²² Martı, “M. Mustafa el-A'zamî ile Üç Hafta”, 270.

²³ Demirel, “Studies in hadith methodology and literature” kitabının tanıtımı ve tahlili” s. 238.

kazandırdığı İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) *Sahih*'inde selefi âlim olan Nâsırüddin el-Elbânî'nin (ö. 1419/1999) görüşlerine yer verdiği için hakkında selefi olduğu iddiaları çıkmış ancak daha sonra el-Elbânî'nin bazı fikirlerindeki tutarsızlıklardan dolayı el-Elbânî'den yaptığı alıntıları kitaplarının yeni baskılarından çıkarmıştır. Dolayısıyla el-A'zamî'nin selefi olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Muhammed Mustafa el-Azamî'nin iki oğlu ve bir kızı vardır. Yaşı küçük olan Enes el-A'zamî genetik mühendisidir. Riyad'da Müsteşfe'l- Melik Faysal'da görev yapmaktadır. Büyük oğlu Akil el-A'zami Câmi'atü'l-Melik Suud'ta öğretim üyeliği görevini yapmaktadır ve bilgisayar mühendisidir. Kızı Fâtıma el-Azamiyye de abisi Akil el-A'zamî gibi bilgisayar mühendisi olup Dubai'de Câmi'atü's-Şeyh Zâyed'de öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

XX. yüzyılın en büyük hadis âlimlerinden olan Muhammed Mustafa el-A'zamî 20 Aralık 2017'de Suudi Arabistan'ın Riyad kentinde evinde vefat etti. Riyad'da el-Nesim Mezarlığı'na defnedildi. el-A'zamî hakkında ölümü üzerine bir yazı kaleme alan İbrahim Hatiboğlu şunları söylemektedir: *Uzun süredir devam eden şeker hastalığı ve dizlerindeki rahatsızlığı dışında normal hayatına devam edip, sağlıklı bir şekilde ilmî çalışmalarını sürdürmekte idi. Vefat ettiği gününün sabahında da ecelinin yaklaştığına delâlet eden herhangi bir rahatsızlığı da bulunmamaktaydı. Mu'tâd veçhile, sabahleyin kalktıktan sonra, abdest alıp sabah namazını kılmak üzere harekete geçtiği esnada vefat etmiştir. Mevlânâ Muhammed Mustafa el-A'zami'nin irtihâli sevenleri ve talebeleri tarafından büyük bir üzüntü ile karşılanmış; memleketi olan Hint alt kıtası, Türkiye ve Arap âleminde pek çok kimse vefatı dolayısıyla gıyâbi cenâze namazı kılıp, hatimler okumuş, taziyelerini bildiren açıklamalar yapmış, hayatı ve ilmî kişiliğine dair bilgiler paylaşmıştır. En son 17-18 Haziran 2009 tarihinde Medine-i Münevvere'de kendisinin de iştirâki ile düzenlediğimiz icâzet merâsiminde görüştüğümüz hocamız, vefat ettiğinde milâdi takvime göre 87, hicri takvime göre 90 yaşını tamamlamıştı.*²⁴

1.2. el-A'zamî'nin Çalışmaları

Hindistan, özellikle XIX. yüzyılda oryantalist ve reformistlerin faaliyet alanı ve İslâm dünyasındaki oryantalist ve misyonerist fikir akımları için İslâm dünyasına giriş yaptıkları bir menfez konumundadır. Oryantalizm Kur'an ve sünnet üzerinde şüphe uyandırarak onların güvenilirlik ve itibarını sarsmaya çalışmış, çeşitli argümanlarla bu

²⁴ Hatiboğlu, "Vefeyat", s. 179.

İslâm'ın iki temel kaynağının uydurma olduğu yönünde iddialarda bulunmuştur. Hindistan bünyesinde birçok müfessir, fakih ve muhaddis de çıkarmış ve Kur'an ve sünnetin muhafızlarını da yetiştirmiştir. 1800'lerden itibaren ise Hint ulemasının hadis ilmine katkıları ekollerşerek sistemli bir hale gelmiştir. Bunlardan biri de tezimize konu olan Muhammed Mustafa el-A'zamî'dir. Mustafa el-A'zamî böyle bir birikimi tevarüs etmiştir. Onun hadislerin muhafazası ve sünnetin dindeki yeri gibi konularda yoğunlaşmayı elzem gördüğü ve çalışmalarını bu yönde teksif ettiğı görölmektedir. Oryantalist iddialara karşı yaptığı çalışma ve reddiyelerle çok büyük ses getiren el-A'zamî, Batı dünyasında da geniş bir okuyucu kitlesi bulmuştur. Özellikle Cambridge Üniversitesinde oryantalistlerin İslâmî kaynaklara yaklaşım ve eğilimlerine yakından vakıf olmuş bu vesileyle yazmış olduğu reddiye ve makalelerle Batı dünyasında tanınırlığı artmıştır. el-A'zamî'nin çalışmalarını dört bölümde değerlendirmeyi uygun bulduk:

- 1- Akademik çalışmalar
- 2- Tahkik çalışmaları
- 3- Teknolojik çalışmalar
- 4- Geleneksel, İcazetle hadis naklinin ihyası çalışmaları

1.2.1. Akademik Çalışmalar

Bütün hayatını ilme adayan bu uğurda teknik tabirle “rihle” diyebileceğimiz yolculuklar yapan el-A'zamî'nin çalışmaları hep Kur'an ve sünnet eksenli oldu. Hindistan'dan başlayan ilmî yolculuğu vefat ettiğı Suudi Arabistan'a kadar miladi 87 yıl boyunca devam etti. Büyük oğlu Akil el-A'zamî'nin naklettiğine göre yaz tatillerinde kâh Londra British müzesinde, kâh İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde el yazması eserleri inceleyip acaba kayda değer bir şeyler bulabilir miyim? Amacıyla rihle yapan bir ilim adamıydı. İlk Akademik çalışması onun doktora teziydi.

Cambridge'de önce A. J. Arberry (1905-1969) sonra Roberth Bertram Serjeant (1915-1993) danışmanlığında *Studies in Early Hadith Literature* adıyla hazırladığı doktora tezi hadislerin sonradan yazılmaya başlandığı ve sözlü rivayete güvenilemeyeceğı gibi oryantalist iddialara bir cevap ve ilmî reddiye olma özelliğı teşkil ediyordu. Hadislerin Hz. Peygamber (s.a.v) hayatta iken yazılmaya başlandığını savunan el-A'zamî, araştırmaları neticesinde 52 sahâbenin farklı şekillerde hadis yazma işini

üstlendiğini ortaya koymuştur.²⁵ (bilahare bu sayıyı 65'e çıkartmıştır.) *Studies in Early Hadith Literature* adıyla hazırladığı tez ilim dünyasında büyük ses getirmiş, “Müslümanlar modern teknik ve yöntemlerle akademik bir eser ortaya koyamazlar” algısını kırmıştı. Kitap Arapçaya *Dirasat fi'l Hadisi'n Nebevi ve Tarihi ve Tedvinih* ismiyle iki cilt halinde, Türkçeye ise *İlk Devir Hadis Edebiyatı* ismiyle Prof. Dr. Hulusi Yavuz tarafından tercüme edilmiştir.

Küttabu'n-nebi isimli eserinde Rasulullah'ın kâtipliğini yapanların sayısının 60'a, hatta daha fazlaya ulaştığını, dolayısıyla Hz. Peygamber henüz hayatta iken yazı faaliyetlerinin olduğunu ortaya koymak için yaptığı bir çalışmadır. Türkçeye *Hz. Peygamber'in Kâtipleri* ismiyle Durak Pasmaz tarafından tercüme edilmiştir.

Menhecü'n-Nakd inde'l-Muhaddisin isimli eserinde muhaddislerin yöntem ve tekniklerini ortaya koyarak hadis rivayetinin ilmî bir disiplin içerisinde yapıldığını, özellikle muâraza yönteminden nasıl faydalandığını ortaya koyan bir çalışmadır. Türkçeye *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi* ismiyle Muhammed Enes Topgül ve M. İkbâl Aslan tarafından tercüme edilmiştir.

Studies in Hadith Methodology and Literature isimli eserinde el-A'zamî birçok çalışmasına atıfta bulunmuş, özellikle dili İngilizce olup da hadis ilmine dair terim ve kavram eksikliği olan insanların bilgilenmesi sadedinde hadis usulü ve hadis edebiyatı hakkında öz ve yeterli bilgiler vermiştir. Türkçeye *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı* ismiyle Recep Çetintaş tarafından tercüme edilmiştir. Ünlü oryantalist Joseph Schacht'ın (ö.1969) kaleme aldığı *Muhammadan Jurisprudence* isimli meşhur eserinde ortaya attığı iddialar ile alakalı *On Schacht's Muhammadan Jurisprudence* ismiyle reddiye mahiyetinde bir eser kaleme almış. Bu eserde Schacht'ın ortaya attığı savları tafsilatlı bir şekilde ele almış ve tenkit etmiştir. Özellikle Schacht'ın fıkhi hadislerin tamamen uydurulduğu, bunların Peygamber'in değil II. ve III. yüzyılda yaşayan İslâm âlimlerinin sözü olduğu iddiasının yanlışlığını, Schacht'ın metodoloji yanlışlıklarını, nakil hataları ve metin üzerinde yaptığı tedlisleri delilleriyle ortaya koyduğu bir çalışmadır. Eser ilim dünyasında büyük yankı uyandırmış birçok makale ve tez çalışmalarında atıf yapılan bir kitap olmuştur.

el-A'zamî *Atlantic Monthly* adlı bir dergide Toby Lester isimli bir gazetecinin “*What is the Kur'an*”, Kur'an Nedir? İsimli makalesini okuyup bu makaleye cevap olmak üzere çalışmaya başlamış ve *The History of The Quranic Text, from Revelation to*

²⁵ Özşenel, “Hint alt kıtası âlimlerinin hadis ilmine katkıları: Mustafa el-A'zamî örneği” s. 54.

Compilation: A Comparative Study with the Old and New Testaments ismiyle bir eser kaleme almış, bu eserde Tevrat ve İncil metinlerinin tarihiyle Kur'an-ı Kerim'in nüzul ettiği ilk andan itibaren yazıya geçirilmesini mukayeseli bir şekilde ele almıştır. Eser Türkçeye *Kur'an Tarihi* ismiyle Ömer Türker ve Fatih Serenli tarafından tercüme edilmiştir.

el-A'zamî, *el-Muhaddisin mine'l-Yemâme* ismiyle kaleme aldığı eserde Yemame bölgesinde yetişmiş muhaddisleri incelemiştir.

el-A'zamî'nin son olarak yazdığı eseri *en Nassul Kur'aniyyul Halidu Abrel Usuri* isimli eseridir. Bu çalışmada el-A'zamî, I. yy'ın ortasından V. yy'a kadar 19 Kur'an nüshasını esas alarak İsra Suresi özelinde mukayeseli bir inceleme yapmıştır. Kitap Arapça ve İngilizce kaleme alınmıştır.

1.2.2. Tahkik Çalışmaları

el-A'zamî'nin yazma eserler arama konusundaki gayretlerinden bahsetmiştik. Bu hususta dünyanın farklı yerlerindeki kütüphanelerde epey bir araştırma yapan el-A'zamî, Mâlik'in (ö.179/795) el-Muvatta'ını, İbn Mâce'nin (ö.273/887) es-Sünen'ini ve Nesâî'nin (ö.303/915) es-Sünenü'l-kübrâ'sını yazma nüshalara göre yeniden tahkik ve neşrini yapmıştır.²⁶

el-A'zamî, Ali b. Medîni'ye (ö.234/849) ait olan *kitabu'l-ilel* ile kütüb-i sitte müellifi Müslim b. Haccac'a (ö.261/875) ait olan ve Muhaddislerin hadis tenkitindeki metotlarını ele alan eseri *Kitâbü't-Temyîz*'i geniş bir mukaddimeyle birlikte tahkik ve neşretmiştir. Bu tahkik ilim dünyası için çok mühimdir Zira et-temyîz'i oldukça erken bir dönemde kaleme alınan, hadis münekkidlerinin hadis tenkit yöntemini ortaya koyan ender eserlerden biridir. el-A'zamî'nin bir diğer çalışması Megâzî ilminin kurucusu kabul edilen Urve b. Zübeyr'e (ö.94/713) ait olan rivayetleri toplamak suretiyle meydana getirdiği *Megâzî* isimli kitabıdır. Urve b. Zübeyr'in İslâm'ın ilk dönemleriyle alakalı verdiği bilgiler Hz. Peygamber'in hayatına dair en eski metinler olarak kabul edilmektedir.²⁷ Dolayısıyla el-A'zamî'nin bu çalışması bu bilgiler ışığında daha bir önem arz etmektedir.

el-A'zamî'nin tahkik konusundaki en önemli çalışmalarından dördü Türkiye ile yakından ilgilidir. Zira bu çalışmalara konu olan yazma nüshaları Türkiye

²⁶ Özşenel, "Hint alt kıtası alimlerinin hadis ilmine katkıları: Mustafa el-A'zamî örneği", s. 56.

²⁷ Fikriyat, "Medine tarih ekolünün babası: Urve b. Zübeyr" (Erişim 02.02.2023).

kütüphanelerinde keşfetmiştir. Bunlardan birisi İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kütüphanesinde keşfettiği İbn Huzeyme'ye ait olan “*sahih*” isimli eseridir.²⁸ Eserin tam ismi *Muhtasaru'l-Muhtasar Mine'l-Müsned*'dir. Günümüze eksik olarak ulaşmıştır. Elimizdeki bulunan bölüm, eserin yaklaşık dörtte biri olduğu düşünülmektedir. Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin tahkik ve tahriri ile eser dört cilt halinde Beyrut'ta basılmıştır.²⁹ Bir diğeri *Sünen-i İbn Mâce*'nin VII. (XIII.) yüzyıla ait üç ayrı yazma nüshasını ki bunu da Türkiye'deki kütüphanelerde keşif ve tesbit etmiştir.³⁰

el-A'zamî'nin Köprülü Ktp. Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 362'de keşfettiği³¹ bir diğer eser de Nüveyri (ö.733/1333) tarafından istinsah edilen *Sahih-i Buhârî* nüshasıdır. el-A'zamî bu nüshaya bir mukaddime yazarak tıpkı basım olarak neşretmiştir. Bu nüshayı kıymetlendiren bir başka hususiyet ise nüshada İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334), Hâfız el-İrâkî (ö. 806/1404), el-Heysemî (ö. 807/1405) gibi önemli isimlerin semâ kayıtlarının mevcut olmasıdır. Eserin mukaddimesinde hem Mustafa el-A'zamî'nin Buhârî'ye kadar ulaştığı isnad hem bu nüshanın icâzetini verdiği isimler zikredilmiştir. A'zamî'yi Buhârî'ye ulaştıran isnad şöyledir: Muhammed Mustafa el-A'zamî > Hüseyin Ahmed el-Medenî > Mahmûd Hasan Diyûbendî > Muhammed Kâsım en-Nanevteî ve Râşid Ahmed el-Gengûhî > Şah Abdülganî ed-Dihlevî > Şah Muhammed İshak el-Hanefî > Şah Abdülazîz b. Veliyyullah > Şah Veliyyullah ed-Dihlevî > Muhammed b. İbrâhim el-Kürdî > İbrâhim b. Hasan el-Kürdî > Ahmed b. Muhammed el-Kaşâşî > Ahmed b. Ali el-Şinnâvî > Muhammed b. Ahmed er-Remlî > Zeynüddin Zekerîyyâ el-Ensârî > Hâfız İbn Hacer > İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî > Ahmed b. Tâlib el-Haccâr > Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdî > Ebü'l-Vakt el-Herevî > Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî > Abdullah b. Ahmed es-Serahsî > Muhammed b. Yûsuf el-Ferebrî > İmam Buhârî.

A'zamî bu isnad ile 21 vasıtada Buhârî'ye ulaşmaktadır. İsnadda İbn Hacer ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî gibi meşhur isimlerin varlığı dikkat çeker.³²

Bir başka keşfi ise İstanbul kütüphanelerinde uzun aramalar sonucu tespit ettiği *el-Muvaṭṭa* nüshası. Bu nüsha, İmam Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra İmam Mâlik'in önünde üç sene diz çöken ve icazet alan İmam Muhammed eş-Şeybânî'ye ait. Dolayısıyla

²⁸ Özşenel, “Hint alt kıtası âlimlerinin hadis ilmine katkıları: Mustafa el-A'zamî örneği” s. 56.

²⁹ Temiz, Rabia Zahide, “İbn Huzeyme'nin Kitabı't-Tevhîd Adlı Eseri Çerçevesinde Allah'ın Vech Sıfatı ile İlgili Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme” *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, s. 113, Gümüşhane 2015.

³⁰ Şahyar, Ayşe Esra, “Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A'zamî, vefeyat (1930-2017)” *İslam Araştırmaları Dergisi*, 39, s.184-191, İstanbul 2018.

³¹ Aydın, Arafat, Albayrak, Ali, *Sahih-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yünînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası*, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 35, s. 12, İstanbul 2016.

³² Şahyar, “Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A'zamî”, 188.

hadisler hakkında Ebû Hanîfe'nin görüşlerini de aktaran özel üslûbu ile diğer Muvatta'lardan ayrılıyor.³³

1.2.3. Teknolojik Çalışmalar

el-A'zamî hadislerin bilgisayar yardımıyla bir araya toparlanması, indekslerinin çıkarılması, farklı dillerde tercümelerinin yapılması, veya başka bir ifade ile bilgisayarları modern hadis araştırmalarına yardımcı olacak bir araç olarak kullanma hedefi ile el-A'zamî günümüzde kullandığımız “el Cevamiu'l-Kelim³⁴ ve el Mektebetü's-Şamile³⁵” gibi bilgisayar programlarının ilk fikir babalarından sayılabilir. Daha önce 40 akademisyenin uluslararası bir ekip çalışması çabası ile ilk cildi 1936'da çıkan ve son cildi 1969 yılında yayınlanan dokuz hadis kitabında yer alan rivayetlerin bu kitaplardaki yerini göstermek için hazırlanan alfabetik kelimeye göre sıralanan bir fihrist olan Wensinck'in (1882-1939) *Concordance*'ı çok önemli bir çalışma olmasına rağmen muhteva olarak yetersizdi. el-A'zamî'nin hedefi ise esasen daha kapsamlı bir yapı oluşturarak tüm eksik parçaları doldurmaktı.³⁶ *Concordance*'a alternatif ve fakat daha gelişmiş ve daha bütüncül bir çalışma. 40 akademisyenin uğraş verdiği ve yaklaşık 60 yıl süren *Concordance* projesinin daha gelişmişini el-A'zamî, oğlu Akil ile birlikte tek başlarına başarmaya çalışıyordu. Dolayısıyla bu açıdan baktığımızda el-A'zamî'nin maddi ve manevi devasa bir yükü omuzladığı söylenebilir. Müslümanlar modern tekniklerle eser yazamazlar tarzı oryantalist iddialara karşı gösterdiği reaksiyon ve reflekslerle bunun mümkün olduğunu ispat eden el-A'zamî, zannımızca batılı ilim adamları ve oryantalistler tarafından hazırlanan *Concordance*'a bir alternatif üretmek istemiş ve Müslüman ilim adamları böyle bir çalışma yapabilirler ve hatta daha gelişmişini yapabilirler motivasyonu bu çalışmayı üstlenmiş gözükmektedir. Projenin bir gayesi de araştırmacıların görmek veya incelemek istedikleri bir hadisi ravi, kelime veya mevzu ile kodlanmış bir şekilde kolaylıkla bulmalarına yardımcı olmaktı.³⁷ Burada hadislerde geçen kelime ile istenen hadisi beş saniye gibi kısa bir sürede bulmak amaçlanmıştı. 1970'li yıllarda hadislerin dijital ortama aktarılması projesine başlayan el-

³³ Martı, “M. Mustafa el-A'zamî ile Üç Hafta”, 266.

³⁴ İslam-Tr, “Ücretsiz Cevâmiu'l-Kelim Programı” (Erişim 02.02.2023).

³⁵ İnsan ve İslam, “el-Mektebetü's-Şamile” (Erişim 02.02.2023).

³⁶ Al Azamî, Akil M, “Sheikh al Azami's Pioneering Work on Qur'an and Hadith-ringing Them into the Digital Era” *Muhammed Mustafa el-A'zami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 62.

³⁷ el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz, 3. baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 19.

A‘zamî’nin bu çalışması akademik bir disiplinle hazırladığı muhakkik ve müdakkik bir yaklaşımla çalıştığı bir projeydi. Bu projeye başlamasına sebep olan şey Harvard üniversitesinde misafir araştırmacı iken yaşandı. el-A‘zamî Harvard’da bulunduğu bir sırada oryantalistlerin bir toplantısına kulak misafiri oldu. O toplantıda oryantalistlerin; “dijital bir hadis veri tabanı oluşturup bütün hadisleri bir araya toplayalım ve üzerinde çalışmalar yaparak hadislerin ne kadar güvenilirmez olduğunu herkese gösterelim” şeklindeki konuşmalarına şahit olunca kendisinde hissettiği cehd ile ilk önce bu işe el atıp oryantalistlerin bu planını bozması gerektiğini düşündü ve çalışmaya başladı.³⁸ Esasında el-A‘zamî’nin en büyük endişesi buydu; Bilgisayar tabanlı bir hadis çalışmasının İslâmofobik bir grup tarafından başlatılmasıydı. Veya başlasa ne olurdu? Oğlu Akil el-A‘zamî’ye göre bu cevabı yerine getirmek babasının hayatının ikinci yarısını şekillendirdi.³⁹ Bir müddet sonra bu çalışması hakkında bir dergide “Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin hadisleri bilgisayar ortamına aktarma projesine başladığını ve projenin hızla ilerlediği ” temalı bir yazı yayımlayarak oryantalistlerin dikkatini çekti. Bunun üzerine oryantalistler ‘‘madem bu çalışma yapılıyor öyleyse bizim yapmamıza gerek kalmadı’’ diyerek onları bu işten vazgeçirmiş oldu. Bilgisayarın yeni yeni gelişmeye başladığı bir dönemde bu işe girişen el-A‘zamî bu girişimi ve diğer hadis çalışmaları ile Kral Faysal Hadis Araştırmaları Ödülüne layık görüldü. Buradan elde ettiği paranın büyük çoğunluğunu bu projeye aktardı. Bilgisayar destekli hadis çalışmasının her aşamasında zaten bilgisayar mühendisliği bölümünde okuyan oğlu Akil el-A‘zamî ile çalışma öncesi istişare, fikir alışverişi, programın tasarımı vs. hususlarda tam bir dayanışma içerisindeydi. Bu çalışma bir nevi onlar hakkında da bir öğrenme süreciydi. İşin ilginç ve orijinal kısmı şuydu; önlerinde bu manada bir örneklik yoktu ve bilgisayar yazılım ve kodlama dilleri bugünkü gibi gelişmiş değildi. Adeta deneme yanılma yoluyla bir hadis programı yapıyorlardı. Bilgisayar büyüklüklerinin bir oda kadar yer kapladığı, dizgi makinelerinin ve yazıcıların hacimsel büyüklüğü ve ağırlığından ötürü oturdukları binanın bu makinelerin ağırlıklarını taşıyamayabileceği endişesini yaşatacak kadar teknolojik gelişmelerin ve ürünlerin hantal ve ağır seyrettiği bir dönemdi.⁴⁰ Bu o kadar zorlu bir süreç idi ki hadis kitaplarının sayfalarını tek tek fotokopisini çektikten sonra onları dijital dokümana çevirmek, sonra da her bir kitap için renklendirme, işaretleme,

³⁸ Recep, Şentürk. “Muhammed Mustafa el-A‘zamî”(Görüşmecisi: Abdüs Samet Koçak, Video Kaydı, Görüşme 22 Aralık 2020).

³⁹ Al Azamî, Akil M, “Work on Qur’an and Hadith”, s. 60.

⁴⁰ Al Azamî, Akil M, “Work on Qur’an and Hadith”, s. 68.

nüshalara belirteç koyma, Arapça dil desteği ekleme, aksan ve harekeleme işaretleri koyma ve daha birçok zorluğu içerisinde barındıran bir çalışma idi.⁴¹ Bilgisayar mühendisliği çalışmalarını yaparken matbu nüshaların değil el yazması nüshalar olmasına çok dikkat ediyordu. Çünkü insanlar matbu nüshalara değil mahtut nüshalara güveniyordu. Bundan dolayı el-A‘zamî CD’ye mahtut nüshaları yüklüyordu. Söz gelimi bir hadis âliminin dünya kütüphanelerindeki yazmalarını CD’ye yükleyip, o hadis o yazmalarda nasıl yer almış sorusunu kontrol etme imkânı veriyordu. Tarihler 1989’u gösterdiğinde el-A‘zamî çalışmasının bir prototipini yapıp bunu Ürdün’ün Amman kentinde düzenlenen bir konferansta tanıttı.⁴² Çok beğenilen bu çalışma birçok teklif aldı. Ancak el-A‘zamî bağımsız çalışmak istediğini söyleyerek tüm teklifleri reddetti. Çünkü ona göre herhangi bir dış etkinin altında çalışmak, onun tahakkümü altına girmek anlamına gelirdi. Dolayısıyla işler aksayabilirdi. Zaman geçtikçe el-A‘zamî sisteme daha fazla işlevsellik ve yetenek katmaya başladı. Ek hadis kitapları yanında rical ve tabakat kitapları da ekledi. Takriben 150 bin kadar Hadis’i Arapça olarak sisteme dahil etti.⁴³ en-Nevevî’ye (ö. 676/1277) ait olan *Riyâzü’ş-şâlihîn* isimli hadis kitabından 1000 hadis derleyerek onu bütün dillere çevirmeyi planladı. İlk tercihi Azerice idi. 1990 yılında başlayan çeviri bir yılda tamamlandı.⁴⁴ Fakat daha sonra dijital gelişmelerin hız kazanması, buna bağlı olarak yazılım ve kodlama dillerindeki ilerlemeden dolayı el-A‘zamî’nin yapmaya çalıştığı şeyler ticari maksatlı olarak yapılmaya başlanınca artık hadis müdevvenatının bir CD’ye yüklenmesi projesine ihtiyaç olmadığına kanaat getirerek çalışmasını dondurdu.⁴⁵

Bir başka sebep olarak da el-A‘zamî’nin Kur’an çalışmaları üzerinde yoğunlaşmaya başladığını söyleyebiliriz. Ocak 1999’da *The Atlantic Monthly* isimli dergide “*Kur’an nedir?*” isimli bir makale okudu. Makale, Müslümanların Kur’an’ın Allah’ın kitabı olduğuna inandıkları halde, bu görüşü herhangi bir bilimsel tarzda savunmaktan aciz oldukları şeklinde bir iddiayı barındırıyordu ve el-A‘zamî bunu bir meydan okuma olarak algıladı. Bu onun için hayatında bir dönüm noktasıydı. el-A‘zamî sonraki on sekiz yıl boyunca, hayatını tamamen makalenin tezini çürütmek için adanmış bir şekilde geçirdi.⁴⁶ Öncelikle pilot ve lokal bir çalışma yapması gerektiğini düşündü ve

⁴¹ Al Azamî, Akil M, “Work on Qur’an and Hadith”, s. 62.

⁴² Al Azamî, Akil M, “Work on Qur’an and Hadith”, s. 72.

⁴³ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. s. 19.

⁴⁴ Al Azamî, Akil M, “Work on Qur’an and Hadith”, s. 73.

⁴⁵ Şentürk, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî” (Görüşme 22 Aralık 2020).

⁴⁶ Al Azamî, Akil M, “Work on Qur’an and Hadith”, s. 75.

İsra suresini seçmeye karar verdi. Ve İsra suresinin bütün yazmalarını toplamaya karar verdi. Çünkü İsra suresi hemen hemen Mushaf'ın orta yerlerine denk geliyordu böylece el yazması Mushafların başına gelebilecek soyulma, dökülme, yırtılma gibi olumsuzluklarda en az etkilenebilecek bir konumda olduğuna kanaat getirdi. el-A'zamî Kur'an el yazmalarını elde etmek için özel olarak seyahatlerde bulundu. Bu doğrultuda Yemen, Hindistan, Türkiye, Bahreyn ve Tunus gibi ülkelere seyahatler gerçekleştirdi.⁴⁷ Bütün bu çalışmaları kendi şahsi gayreti ve çocuklarıyla birlikte organize ediyordu. 2005 yılında İsra suresi'nin tertibatı hazırdı. Kitap bitene kadar rafa kaldırıldı. Ve ancak 2017 yılında yayınlandı. Ancak el-A'zamî yayınlanan kitabını göremeden vefat etti. Vefatından birkaç hafta evvel kitabın prova baskısını ancak görebilmişti.

el-A'zamî, hayatından geriye kalan sonraki 18 yıl boyunca kendisini Kur'an metninin bütünlüğünü ve tarihini savunmaya adanmıştı. el-A'zamî'nin yapmak istediği son bir çalışma vardı. O da bütün el yazma Kur'an nüshalarını bir araya toplamaktı. Böylece insanlar online ve ücretsiz bir şekilde erişebilecek ve nüshalar arasında inceleme yapabilecekti. Ancak bu çalışmaya da ömrü vefa etmedi ve bu çalışmayı çocukları devraldı.⁴⁸ Çocukken edindiği matematik becerisi ile Doğu ve Batı birikimini şahsında imtizaç ettiren el-A'zamî'nin bu özellikleri onun vizyonunu geniş tuttuğu ve gerçekleştirdiği projelerin ileride yapılacak birçok ilmî çalışmaya öncülük edeceği görülmektedir.

1.2.4. Geleneksel, İcazetle Hadis Naklinin İhyası Çalışmaları

Bir terim olarak icazet, Hocanın talebesine işittiklerini ve kitaplarını rivayete izin vermesidir.⁴⁹ Bilindiği üzere icazet yazılı veya sözlü de olabilir ancak icazetlerin yazılı vesika halinde verilmesi yaygındır.⁵⁰ Hadis usulü ile ilgili bütün kaynaklarda icazet konusu geniş şekilde açıklanmış ve bu hususta çok sayıda müstakil eserler de yazılmıştır. İcazet, İslâm eğitim ve öğretim geleneğine has bir tecrübe olarak ortaya çıkmış ve asırlarca titiz bir şekilde uygulanmıştır. İslâmî gelenekte öğrenimi sonunda ilmî ehliyeti görülen kimseye icazet verilmesi dini ve ahlaki bir vecibe olarak görülmüş, bu icazet aynı zamanda kişinin öğretme ehliyeti hususunda güven verici bir belge sayılmıştır.⁵¹ Günümüzde diploma olarak da değerlendirebileceğimiz icazet müessesesinin özellikle

⁴⁷ Al Azamî, Akil M, "Work on Qur'an and Hadith", s. 76.

⁴⁸ Al Azamî, Akil M, "Work on Qur'an and Hadith", s. 77.

⁴⁹ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usulü*, İfav yayınları, İstanbul 2016, s. 53.

⁵⁰ Çakan, *Hadis Usulü*, s. 54.

⁵¹ Akpınar, Cemil, "İcâzet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), XXI, s. 400, ss. 400-401, İstanbul 2000.

Ülkemizde tekrar ihya ve inşası için proje ve çalışmalar yapılmaktadır. Prof. Dr. Recep şentürk ve Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu, el-A‘zamî ile birlikte projeye öncülük etmişlerdir. Prof. Dr. Recep şentürk Türkiye’de hadis isnad sisteminin yeniden ihyası ve isnad sistemine olan güvenin tekrardan sağlanması adına el-A‘zamî’ye mail göndererek onu Türkiye’ye davet etmiş, önceleri vaktinin msaadesizliğinden dolayı kabul etmese de Recep şentürk’n hadis isnad sistemi ile alakalı bazı problemlerden bahsederek oryantalistlerin bunu menfî manada kullandığını ve dolayısıyla Türkiye’deki akademisyen ve hocaların oryantalistlerin etkisi altına girdiğini aktarması üzerine el-A‘zamî bu defa daveti kabul etmiştir. İstanbul’un şkdar ilçesinde yaklaşık 35 kadar akademisyen ve doktora ğrencilerinin oluşturduğu katılımcı gruba her gün sabah namazından sonra saat 09.00’a kadar özellikle Kütüb-i Sitte özelinde ve el yazması nüshalardan hadis dersleri verdi. Program sonunda katılımcılara icazet verildi.⁵² Bir diğer önemli proje ise İbrahim Hatiboğlu’nun gayretleriyle gerçekleşti. Selçuklu ve Osmanlı’da mevcut olan dârülhadis meclisleri hadis alanında nitelikli kimseler yetiştirirken Cumhuriyet döneminde uzun seneler bu meclisler ihmal edildi ve hadis rivayet icazeti geleneği pratikte unutulmaya yüz tuttu. Hadis meclislerinin yeniden ihyası 2006 Aralık ayında Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Bursa ziyaretiyle başladı. Bu ziyaretinde, icazetin ve hadis kitaplarını baştan sona okumanın öneminden bahseden A‘zamî’nin çalışmaları neticesinde İmam Mâlik’in (. 179/795) *el-Muvaşşa* isimli hadis kitabı katılımcı öğrencilerle baştan sonra okunmaya başlandı. 43 öğrencinin *el-Muvaşşa* icazeti aldığı bu ilk hadis meclisinden sonra hadis rivayet icâzeti Bursa’da geleneksel hale gelmeye başladı. Daha sonra bu hadis halkaları genişlemeye başladı. Derslere devam mecburiyeti yanında icazet için iki şart koşuldu; birincisi; öğrencilere, okudukları hadislerin muhtevasıyla amel etmek. İkinicisi; icazet alan her öğrencinin ayrı bir hadis meclisi daha kurması. Bu  şartı temin eden öğrencilere icazetleri verildi. Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin öncülük ettiği bu hadis halkaları halen devam etmektedir.⁵³

1.3. Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Eserleri

Muhammed Mustafa el-Azamî, hadislerin güvenilir bir şekilde gelmediği iddiasını ne süren müsteşriklerin iddialarını bütün yönleriyle ele alıp reddeden bir araştırmacıdır. Batı’da 17. yy. sonunda başlayan sünnet ve hadisle ilgili Oryantalist

⁵² şentürk, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî” (Görüşme 22 Aralık 2020).

⁵³ Son Peygamber İnf, “ Hadis İcazet Merasimi” (Erişim 28.02.2023).

çalışmalar, bilhassa Kur'an ve sünnetin güvenilirliği ile ilgili şüpheler bulunduğu iddiasını gündeme getirerek hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini sorgulayan yayınlar yapmışlardı. Batı ilim dünyasını çok iyi takip eden ve müsteşriklerin eserlerine vakıf, İslâmî ilimlere, özellikle hadis ilmine büyük katkıları olan el-A'zamî, bu iddiaları ilmî usuller çerçevesinde deliller getirerek çürütmüştür.

Doğunun kadim usul ve birikimini ve Batının modern teknik ve yöntemlerini bilen el-A'zamî, çocukluğunda edindiği ve başarılı olduğu matematik bilgisi ile harmanlayarak pozitivist, müdellel, müdakkik eserler ortaya koymuştur. Bilgisi kadar cesareti ve özgüveni de üst seviyede olan el-A'zamî, oryantalist iddialara karşı hadisi ve Kur'an'ı savunma motivasyonu ile bizzat oryantalizmanın merkezi Batıda ve önce A. J. Arberry sonra Roberth Bertram Serjeant gibi meşhur oryantalistlerin yanında ve onların kendi dillerinde eserlerini telif etmiştir. Eserlerini yazarken azami derece hassasiyet gösteren el-A'zamî, getirdiği argümanlara delil bulabilmek için sürekli rihleler yaparken bir yandan da müze müze gezip tarihin tozlu sayfalarında ipucu arıyordu. Bu hususta birçok yeni keşifte de bulunan el-A'zamî dünya İslâmî eserler literatürüne orijinal ve özgün birçok katkıda bulunmuştur.

1.3.1. İlk Devir Hadis Edebiyatı İsimli Eseri

el-A'zamî'nin ilk eseri kendisinin aynı zamanda ilk tez çalışması olan *Studies In Early Hadith Literature* isimli kitabıdır. el-A'zamî bu kitapta oryantalistler tarafından Hz. Peygamber'in hadislerine karşı ortaya atılan tüm iddialara meydan okumak için soruları genel olarak yanıtladı. Arapçaya *Dirasat fi'l Hadisi'n Nebevi ve Tarihi ve Tedvinih* ismiyle iki cilt halinde tercüme edilen kitap Türkçe'ye Prof. Dr. Hulusi Yavuz tarafından *İlk Devir Hadis Edebiyatı* adıyla çevrilmiştir. Pakistan'da Pakistan'ın bir İslâm Devleti mi yoksa seküler bir devlet mi olacağı tartışmaları devam ederken bir yandan da O günlerde sünnetin değerinin tartışıldığı zamanlardı. Aynı şekilde sünnetle ilgili problemler Mısır'da tartışma konusuydu. O günlerde Mevlana Şeyh Ebü'l-A'lâ Mevdudî sünnetin önemine dair "*Sünnet ki Ayni Haysiyet*" isimli kitabını yazdı. Mısır'da ise Mahmut Ebû Reyne sünnet üzerine iki kitap yazdı.⁵⁴ Ancak bu kitapların müelliflerinin hitap ettiği okuyucu kitlesi küresel olmaktan uzak sınırlı idi. Ayrıca akademiya camiasında etkili olabilecek formasyon eksikliği göze çarpıyordu. İşte bu tartışmalar devam ederken el-A'zamî Batıdaki bir üniversitede ve onların dilinde bir eser yazmaya karar verdi ve *İlk Devir*

⁵⁴ el-A'zamî, "Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu" (Görüşme 18 Aralık 2009).

Hadis Edebiyatı isimli çalışması böyle bir motivasyon sonucu ortaya çıktı. Bu eser, hadisler hakkındaki Müslüman ilim adamlarının iddia ve tezlerini yerelden küresele taşıyan bir çalışma olması hasebiyle çok büyük ses getirmiş ve kendisinden sonraki çalışmalara öncü olmuştur.⁵⁵

Bu çalışmada yazar genel olarak;

- Hadislerin hicri II. yy sonlarına doğru yazılmaya başlandığı,
- Müslümanlar, itikat ve tatbikat bakımından İslâm'ın tamamen cahiliydiler,
- İslâm'ın bizzat kendisi, âdetlerini sistemli bir ideoloji ile birleştirmekten acizdi.
- Hadislerin en az bir asır boyunca şifahi olarak nakledildiği
- Hüküm ifade eden fıkhi hadislerin sahih olamayacağı,
- Hadisleri yazmayı yasaklayan hadislerin olduğu,
- İsnadın hadislerin en keyfi tarafı olduğu, kendi görüşlerini bir kaynaklara dayandırmaya çalışan muhaddisler tarafından uydurulduğu,

Gibi iddiaları tartışan yazar bu kanının bazı yanlış anlamalar neticesinde oluştuğunu söyleyerek kendi delillerini ortaya koymuştur.

1.3.2. Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı İsimli Eseri

Hadis usulü ile ilgili Arapça sayıca çok miktarda eser bulunmasına rağmen günümüzde Arapça bilen insan sayısının azlığı veya Arapça konuşabilenlerin de hadis usulü bir terminoloji ve ıstılah bilimi olması dolayısıyla hadis usulüne yabancı kalmaları, ayrıca bu hususta İngilizce yazılmış eser sayısının yetersizliği ve ilmî açıdan kifayetsizliği sebebiyle faydadan çok zihin karışıklığına neden olması gibi sebeplerden dolayı el-A'zamî, hadis alanında mütehasıs olmayan kimselerin de kolaylıkla anlayabileceği ve müsteşrikler tarafından ortaya atılan iddia ve şüpheleri bertaraf etmek maksadıyla bu eserini kaleme almıştır. Meşhur oryantalist Goldziher'in "hadislerin büyük çoğunluğu sahih değildir" ve yine bir başka müsteşrik Schacht'ın "Fıkî hadislerin hiçbirini sahih kabul etmek mümkün değildir" dediği ve Batı dünyasında özellikle bu iki ismin eserlerinin kutsal kitap muamelesi gördüğü ve Batıda birçok İslâmî araştırmada "kaynak kitap" olarak referans alındığı bir zaman diliminde el-A'zamî doğrudan bu iddialara ilmi, müdellel ve mukni cevaplar vermek amacıyla eserini yazmış, oryantalistlerin iddialarını

⁵⁵ Demirel, "Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Hadis İlmine Katkıları", s. 238.

tek tek ele alarak cevaplar vermiştir. Eser hakkında bu haliyle kanaatimizce hem bir hadis usulü kitabı hem de bir hadis müdafaası denilebilir.

Bu kitap iki kısımdan oluşmaktadır birinci kısım kendi içerisinde sekiz bölümden oluşmaktadır.

Birinci Kısım;

Birinci bölümde hadisin anlamı, mefhumu, hüccet oluşu, Hz. Peygamber'in hadisleri, dindeki yetkisi ve konumu,

İkinci bölümde hadislerin öğretimi, yayılması, hadis rivayeti, sahâbenin hadis ile münasebetleri ve öğrenim usulleri ve alınan tedbirler,

Üçüncü bölümde tahammül'ül ilm, rivayetlerin aktarım teknikleri, öğrenim ve öğretim metotları,

Dördüncü bölümde Hz. Peygamber ve sahâbe devrinde hadislerin yazılması ve bu husustaki yanlış anlayışlar,

Beşinci bölümde isnad sistemi, isnadın artması, hadislerin tasnifine etkisi ve hadis kısımları,

Altıncı bölümde hadis tenkiti, başlangıcı, tarih ve metodolojisi,

Yedinci bölümde ravilerin tasnifi ve bunun hadislerin tasnifine tesiri,

Sekizinci bölümde hadis uydurmanın sebepleri ve vasıtaları, bu alanda yazılmış eserler,

İkinci kısım ise hadis edebiyatına ayrılmış durumda. Bu da kendi içerisinde üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm: ana hadis kitaplarından evvelki yazılan hadis kitapları,

İkinci bölüm: ana kaynakların tanıtımı,

Üçüncü bölüm: hadislerle ilgili konular üzerine yazılmış kitaplar,

1.3.3. Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi İsimli Eseri

Bekir Kuzudişli'ye göre hadis âlimlerinin bir haberi veya raviyi değerlendirirken hangi yolları takip ettikleri ve hangi ölçülere göre hareket ettikleri hadis ilminin erken dönemden itibaren en önemli konularından olmuştur.⁵⁶

⁵⁶ Kuzudişli, Bekir, “İsnadın Yapısını Kavramak: Mustafa el-A‘zamî'nin Menhecü'n-Nakd Örneği”, *Muhammed Mustafa el-A‘zami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 225.

Bu kitap Müslim'in *et-temyîz*'ine mukaddime olarak yazılmış, yazar muhaddislerin bir illeti nasıl ortaya çıkardıklarını ve raviler hakkında nasıl karar verdiklerini gösteren *Menhecû'n nakd*'i yazmıştır.⁵⁷ el-A'zamî Mekke'de üniversitede görevliken yüksek lisans öğrencilerine bu kitaptan dersler yapmıştır.

Bu kitap giriş yedi bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Birinci bölümde: muhaddislere göre hadis tenkiti, hadis tenkitinin doğuşu tarihi ve merhaleleri

İkinci bölümde: adalet kavramı ve adaletin tespiti,

Üçüncü bölümde: zapt ve bunları tespit etmenin yolları,

Dördüncü bölümde: muhaddisler ve akli tenkit,

Beşinci bölümde: hadis ve tarih tenkit metodlarının karşılaştırılması,

Altıncı bölümde: hadisçilerin bütün sahâbeyi âdil saymalarına getirilen eleştiriler,

Yedinci bölümde: oryantalistler ve hadis tenkit metodu.

Bu kitap yazıldığı zaman çok ses getirmiş muhaddislerin teknik ve yöntemlerine dair kapalı kalan kısımları açıklamıştır. Öyle ki Onun bu başarısından dolayı el-A'zamî'nin *Menhecû'n-nakd* isimli eserinin "modern zamanların *Kitâbü't-Temyîz*"i olabileceği yönünde görüş belirtenler olmuştur.⁵⁸

1.3.4. İslâm Fıkhi ve Sünnet (Oryantalist Schacht'a Reddiye) İsimli Eseri

Meşhur oryantalistlerden Schacht'ın kaleme aldığı *Origins of Muhammeden Jurisprudence* isimli İslâm hukukunun kaynakları kitabına reddiye mahiyetinde yazdığı eser Batıda çok ses getirmiştir. Hakkında birçok yorum yapılmıştır. el-A'zamî'nin bu eserinde izlediği başlıca yöntem Schacht'ın kendi fikrini desteklemek amacıyla ileri sürdüğü örneklerin kendisini desteklemediğini veya Schacht'ın yanlış yorumladığını göstermektir.⁵⁹ Yine aynı şekilde Schacht'ın verdiği örneklerdeki maddi hataları

⁵⁷ Kuzudişli, "İsnadın Yapısını Kavramak: Mustafa el-A'zamî'nin Menhecû'n-Nakd Örneği", s. 226,

⁵⁸ Karagözoğlu, Mustafa Macit, "Mustafa el-A'zamî 'nin hadis çalışmalarını farklı kılan neydi?"; *Muhammed Mustafa el-A'zamî 'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 255.

⁵⁹ Demirci, Sümeyye Onuk, "Schacht ve el-A'zamî 'nin Amel-i Ehl-i Medine'ye Yaklaşımı", *Muhammed Mustafa el-A'zamî 'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 649.

göstererek onun art niyetli ve ön yargılı olduğunu okuyucuya göstermek istemiştir.⁶⁰ Eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım da Schacht'ın İslâm hukuku ile ilgili görüşleri özetlenmiş, hukukun din dışında olduğunu iddia eden Schacht'a karşı Kur'an ayetlerinden yola çıkarak hukukun din alanının dışında olamayacağını, Hz. Peygamber döneminde ve h. I. yüzyılın geri kalanında bulunan hukuki uygulamaları göstererek konunun pratikte de Schacht'ın iddia ettiği gibi olmadığını göstermiştir.⁶¹ İkinci kısım sekiz bölümden oluşmaktadır. Bu kısımda yazar, Schacht'ın metodolojisi ve kullandığı örneklere yönelik kapsamlı bir eleştiri yapmıştır.

el-A'zamî İslâm hukuk kaynaklarının Kur'an, sünnet, icma ve kıyastan oluştuğunu sünnetin dindeki konumunun ise yaklaşık bir asır önce İgnaz Goldziher gibi oryantalistler tarafından reddedildiğini, ancak bu kanaatin bir teori şeklinde ve kapsamlı bir biçimde ilk defa Joseph Schacht tarafından ele alındığını, Schacht'ın da *Origins of Muhammeden Jurisprudence* isimli eserinin oryantalistler tarafından büyük bir takdirle karşılandığını ve kendisinden sonra gelen çalışmalara kaynaklık teşkil ettiğini ifade ederek Schacht'ın tezlerini maddeler halinde özetler.

Bu eserinde Schacht'ın hadisler hakkındaki görüşünün kritiğini yapan yazar özet olarak; Schacht'ın

- Hukukun dinin ilgi alanı dışında olduğu,
- Hz. Peygamber'in yeni bir hukuk sistemi meydana getirmeye çalışmadığı, öyle bir amacının olmadığı,
- Hz. Peygamber'in otoritesinin hukuki bir otorite olmadığı, sadece dini ve siyasi pozisyonunun olduğu dolayısıyla insanları sadece ahlak yönünden etkilemeye çalıştığı,
- İsnad sistemi I. yüzyıl sonu veya II. yüzyılın başlarında başladığı,
- Senetlerin kendi görüşlerini otoritelere dayandırmak isteyen kimseler tarafından keyfî bir şekilde üretildiği,
- Zincirlere ilave edilen ravilerin Şâfiî döneminde ortaya çıktığı,

⁶⁰ Özkan, Halit, "Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Müşterek Ravi Teorisine Yaklaşımı", *Muhammed Mustafa el-A'zamî Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 442.

⁶¹ Koçak, Abdüs Samet. "Muhammed Mustafa el-A'zamî, On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence". *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 17, s. 820, ss. 819-24. İstanbul 2021.

- Babadan oğula, oğuldan babaya nakledilen böylece oluşturulan senetlerin tamamının uydurma olduğu,
- Senette müşterek ravinin bulunması hadisin bu ravi zamanında ortaya çıktığının delili olduğu,

şeklinde özetlenebilecek⁶² iddialarını teker teker ele alarak cevaplandırmıştır. el-A‘zamî, Schacht’ın bu kanaatlerini tartışarak:

- Schacht’ın Kur'an'a veya İslâm âlimlerinin eserlerine olmak üzere iki şeye dayanması gerektiğini, Schacht’ın ikincisini esas aldığını, Kur'an ayetlerini referans almadığını,
- Schacht’ın sadece kendi kanaatini destekleyen kaynakların bir kısmına baktığını, en önemli kaynakları bakmayı ihmal ettiğini,
- Araştırmasının metodolojisinin ilmî bir yönteme dayanmadığı,⁶³
- Gerçekleri saptırdığı,
- O devrin siyasi ve coğrafi yapısını görmezlikten geldiği,
- Bahse konu metinleri yanlış yorumladığı,
- İlk devir âlimlerinin iktibas metotlarını da yanlış anladığını, âlimlerin kendilerinin bildiği bütün hadisleri zikretme ihtiyacı hissetmediğini, bunun da gayet normal olduğunu,
- Schacht’ın kaynakları keyfi kullandığını ve hatalı tahminlerde bulunduğu gibi argümanlarla Schacht’ı tenkit etmiştir.⁶⁴

1.3.5. Hz. Peygamber’in Kâtipleri İsimli Eseri

Hz. Peygamber’in kâtiplerine gösterilen önemin çok eski zamanlara dayandığını ifade eden el-A‘zamî, Taberî, Ya‘kûbî, İbnü’l-Esîr, el-Cezerî, İbn Kesîr gibi müelliflerin yazmış oldukları eserlerde bu konuya yer verdiklerini ayrıca siyer, tabakat vesaire kitaplara müracaat edildiğinde her yazarın kâtipleri listesine öncekilerin elde edemediği kaynaklardan başka isimler ilave etmek suretiyle sayıyı arttırdığını ifade etmiştir.⁶⁵

⁶² el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schact’a Reddiye*, çev. M. Ertürk, İz Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 16.

⁶³ el-A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schact’a Reddiye*, s. 17.

⁶⁴ el-A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schact’a Reddiye*, s. 143.

⁶⁵ el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Hz. Peygamberin Katipleri*, çev. D. Pasmaz, İnkılab Yayınları, İstanbul 2017, s. 16.

el-A‘zamî kâtipleri üç gruba ayırmış;

Birinci grup; çok yazdıkları tevatüre sabit olanlar,

İkinci grup; yazdıkları bilinen fakat birinci gruptakiler gibi bu görevi üstlenmemiş olanlar,

Üçüncü grup; daha önceki müellifler tarafından isimleri Hz. Peygamber’in kâtipleri içerisinde yazılmamış olanlar.⁶⁶

el-A‘zamî bu kâtiplerinin hepsinin yazma hususunda aynı derecede olmadıklarını kimisinin az kimisini çok yazmış olabileceğini zikrettikten sonra Mes‘ûdî gibi bazı yazarların eserlerinde az yazmış olanları kaydetmediklerini ancak kendisinin Resulullah’ın kâtipleri arasında zikredilen bütün isimleri yazdığını ifade etmiştir.

Hz. Peygamber’in öğrenim ve öğretim ile alakalı üstün gayret ve çabaları neticesinde kısa zamanda okuma yazma oranında büyük bir artışın yaşandığı, Hz. Peygamber’in kâtipliğini yapanların sayısının 60’a hatta daha fazlaya ulaştığını ifade etmiştir.⁶⁷

1.3.6. Vahyedilişinden Derlenişine Kur’an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma İsimli Eseri

Hadis ilimlerinde mütehassıs olan el-A‘zamî, ömrünün sonlarına doğru Kur’an ilimlerine yönelerek bu sahada çalışmalar yapmaya yoğunlaştı. Özellikle Kur’an’ın cem edilmesi ve tahrif edilmeden muhafaza edilmiş olması ile ilgili bir kitap yazmayı düşünüyordu. Bu hususta yukarıda da bahsedildiği gibi *İslâmic studies: what methodology* başlığını taşıyan bir çalışmaya başladı. 1999 yılında *The Atlantic Montly* dergisinde gazeteci Toby Lester’in “*What is the Kur’an*” Kur’an Nedir? İsimli makalesini okuyunca artık bütün mesaisini bu alana kaydırmış ve bu makaleye cevap mahiyetinde bir kitap yazma işine koyulmuştur. Zira Lester bu makalesinde Müslümanlara meydan okuyarak Müslümanların öyle inanmasalar bile Kur’an’ın tahrif edildiğini, ancak Müslümanların ilmî ölçütler içinde bir reddiye yapamayacaklarını iddia ediyordu. Lester makalesinde Yahudi ve Hristiyan âlimlerden alıntılar yapıldığı için el-A‘zamî Eski Ahid, Yeni Ahid ve Kur’an’ı karşılaştırmalı mukayese yapmak istemiş böylece Kur’an’a karşı abartılı, insaf dışı ve peşin hükümlü ancak Yahudi ve Hristiyan kaynaklarına anlayışlı,

⁶⁶ el-A‘zamî, *Hz. Peygamberin Katipleri*, s. 17.

⁶⁷ el-A‘zamî, *Hz. Peygamberin Katipleri*, s. 25.

müşamahakâr ve idareci bakış açısına sahip olan oryantalist tavrın ikircikliğini okuyucuya göstermek istemiştir.⁶⁸

Yazar oryantalistlerin Kur'an'ın Eski ve Yeni Ahit'ten derleme yapılarak ortaya çıkarıldığı iddiasına karşı Kur'an'ın naklinin sıhhatinin paleografik deliller ve tavatürle sabit olduğunu, bununla beraber Eski ve Yeni Ahit'in naklinde çok açık sorunlar olduğunu ortaya koymuştur.⁶⁹

Kitabın önsözünde Eski Ahit'in bir kısmının VIII. yüzyıla kadar sözlü olarak muhafaza edilip sonradan yazıya aktarıldığını ancak bu durumun Eski Ahit'in metninin tarihsel meşruiyet anlamında bir sorun olmadığı yani oryantalistler açısından bunun bir problem olmadığını ancak bu durumun çok tuhaf olduğunu zira henüz hicri I. yüzyıla ait ve kaydı düşülmüş Kur'an yazmalarını değersiz gören ve meşruiyetini tanımayan tutarsız ve adaletsiz oryantalist tavrı deşifre etmeyi amaçladığını ifade etmektedir. Daha sonra Müslümanların kendi kaynaklarına uyguladıkları bilginin sahliliğini tenkit etme ölçülerini başka kitaplara uygulandığı takdirde hiçbir kitabın bu kriterleri geçemeyeceğini söyleyen yazar, buna rağmen böyle bir tenkit süzgecinden geçmeyen Eski ve Yeni Ahit'e İslâmî kaynaklara göre daha kolay meşruiyet verildiğini ifade ettikten sonra kitabında Eski ve Yeni Ahit ile Kur'an'ın incelendikten sonra bu üç kaynaktan hangisinin daha sahlil, daha güvenilir olduğunun cevabının okuyucuya bırakılacağını söylemiştir.⁷⁰

İngilizcenin dünya genelinde çokça konuşulması ve Kur'an hakkında kayda değer ve yeterli miktarda eser olmaması nedeniyle Müslümanların bu hususta savunmasız kaldığını dolayısıyla İngilizce yazılacak böyle bir esere ihtiyaç olduğunu söyleyen el-A'zamî, bu nedenle bu eserin ilk baskısının İngilizce yapıldığını ifade etmiştir.

Özcan Hıdır'a göre bu çalışmanın Kur'an-Sünnet bütünlüğünü muhtevi olması, Kur'an'ın Mushaf haline gelişi ile ilgili mebzul miktarda bilgi ve rivayet nakletmesi, rivayetleri dirayet-rivayet kriterlerini hesaba katarak değerlendirmesi gibi nedenlerden dolayı bir hadis kitabı sayılabileceğini yönünde kanaat belirtmiştir.⁷¹

Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma Kitabı üç bölümden oluşuyor. Bu üç bölüm de kendi arasında 20 alt başlıklardan oluşuyor. En sonda da okuyucuya bibliyografya sunuluyor.

⁶⁸ el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Ö. Türker, F. Serenli, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 18.

⁶⁹ Stodolsky, Muhammed Volkan Yıldırım, "el-A'zamî'nin Müsteşriklere Yaklaşımı: Dinler ve Kùltürler Arası Yöntem Farkları ve Kullanımları", *Muhammed Mustafa el Azami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 225.

⁷⁰ el-A'zamî, *Kur'an Tarihi*, s. 21.

⁷¹ Hıdır, "Mustafa el Azami'nin oryantalistik Kur'an-Hadis literatüründeki algısı (ve etkisi)" s. 403.

Kitapta Nöldeke (1836-1930) ve Mingana (1878-1937) gibi bazı oryantalist yazarların Kur'an-vahiy üzerinde bazı iddialarına karşı açıklayıcı cevaplar vermiştir.⁷²

el-A'zamî bu çalışmasında Kur'an'ın İncil ve Tevrat ile mukayese edilemeyecek bir tarzda kesinlik ve netlik taşıdığını ifade etmeye çalışmıştır.⁷³

el-A'zamî eserinde h. I. yy başlarından itibaren kısmen veya tamam halde tahminen 250 bin Kur'an nüshası bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁴

⁷² el-A'zamî, *Kur'an Tarihi*, s. 88.

⁷³ el-A'zamî, *Kur'an Tarihi*, s. 105.

⁷⁴ el-A'zamî, *Kur'an Tarihi*, s. 199.

BÖLÜM II

MUHAMMED MUSTAFA EL-A'ZAMÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ

2.1. Hadis Tarihi Hakkındaki Görüşleri

Hadis tarihini, Hz. Peygamber zamanından başlatmamız mümkündür. Hz. Peygamber'in dindeki otorite ve saygınlığına paralel olarak hadislerin rivayeti, rivayetteki gelişmeler, hadisleri olası tehlikelerden korumak için onları korumayı misyon edinen muhaddislerin faaliyetleri, tedvin ve tasnif aşamaları, hadis tarihinin ana konularını teşkil eder.⁷⁵

Hadis tarihi, gerek oryantalistlerin gerekse Müslüman âlimlerin her daim ilgi sahasında olmuştur. Hadislerin ortaya çıkışı, bunların belirli bir sistemle gelen nesillere nasıl aktarıldığı, nakillerin yazılı olarak metinleşme süreci, sahâbenin hadisleri alma ve aktarma keyfiyeti gibi hususlar bazen üzerinde ittifak edilen bazen de tartışmalara sebep olan konulara dönüşmüş olmakla beraber halen aktüalitesini korumaktadır.⁷⁶

Hadisin anlamı ve mefhumu hakkında hadis uleması ile benzer düşünen el-A'zamî, hadisin lügavi anlamlarını verdikten sonra Kur'an'da hadis sözcüğünün 23 defa geçtiğini söyler. Muhaddis ve Fıkıhçılara göre hadisin terim anlamını irdelleyerek Hz. Peygamber'in fiilleri, sözleri ve takrirlerine ilave olarak şemail yani Hz. Peygamber'in fiziki görünümünün muhaddislerce dikkate alındığı ancak şemail'in fıkıh âlimlerinin hadis tanımına dâhil olmadığını ortaya koymuştur.

2.1.1. Hadisleri Koruma Faaliyeti: İsnad Sistemi

el-A'zamî isnad sözcüğünü etimolojik olarak izah ederek, isnadın başka bir nesnenin kendisine dayandığı şey anlamına geldiğini ifade ederek Hz. Peygamber'in ifadelerinin bilinmesi için ravilere dayandığımızdan bu zincire isnad denilmiştir şeklinde bir tanımlama yaparak isnad kelimesinin tam bir anlam-uyum ilişkisi içerisinde olduğunu göstermek istemiştir. Her hadisin iki bölümden oluştuğunu, öncelikle konuyu aktarmak için bir dizi ravi isminin gerekli olduğunu ve konunun ikincil olarak nakledildiğini, ravi isimlerinin olduğu birinci bölüme isnad dendiğini belirtmiştir.⁷⁷

⁷⁵ Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, 9. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s. 8.

⁷⁶ Erul, Bünyamin, "Hadis Tarihi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Grafiker yayınları, Ankara 2017, II, 39.

⁷⁷ el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, çev. Recep Çetintaş, İz Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 61.

İsnad, İslâm'a has olan ve râvî isimlerini zikretmek suretiyle haberin ilk kaynağına kadar inmek imkânını veren bir rivayet sistemidir.

İsnad sistemi ve değeri hakkında Müslüman âlimler çok önemli yorumlarda bulunmuşlardır. Sözelimi, Şu'be b. el-Haccâc (ö.160/777), "Hadisin sıhhati isnadın sıhhatine bağlıdır."⁷⁸ ve "İçerisinde ahberanâ ve haddesenâ olmayan her hadis abur cuburdur." Gibi ifadelerle isnadın önemine vurgu yapmışlardır.

Kur'an'ın muhafazasının bizzat Allah'ın garantisi altında olduğunu⁷⁹ söyleyen el-A'zamî, şöyle bir iddia ve çıkarımda bulunur: Allah, kitabının muhafazasını bizzat kendi üstlenmiş, sünnetin korunmasını ise bize yüklemiştir. Zira sünnet, Kur'an'ın şerhi ve açıklayıcısıdır.⁸⁰ el-A'zamî'ye göre isnad koruyucu bir çittir.

el-A'zamî'ye göre Rivayet zinciri veya isnad, İslâmî kültürün dayanak noktasıdır. İsnad eleştirisinin Müslüman geleneksel ekolünde âlimin herhangi bir hadisin aslını ortaya çıkarmasına, bir hadis ifadesinin ne kadar güvenilir olduğu hakkındaki prensipleri saptamasına izin verdiğini ifade eden el-A'zamî, isnadın hadisin orijinallik derecesini belirlemek için bir araç olduğunu söylemiştir.⁸¹ Sahâbenin birbirlerini gördükleri zaman Hz. Peygamber'in hadislerini birbirlerine nakletmelerinin umumi bir âdet olduğunu, "Hz. Peygamber şöyle şöyle yaptı." veya "Hz. Peygamber şöyle şöyle söyledi." diyerek ikinci elden bilgi edinen bir kişi, vakayı üçüncü bir kişiye anlatırken hadiseyi kimden aldığını belirtmek suretiyle gerçekleştirilen bu uygulamanın isnad sistemini doğurduğunu yani isnad usulünün ilk başlangıcı olduğunun söylenebileceğini ifade etmiştir.⁸² el-A'zamî'ye göre isnad Hz. Peygamber hayatta iken başlamış bir usuldür ve âlimlerin onu kullanması birbirinden farklı olmuştur.⁸³

el-A'zamî İsnad sistemi hakkında ilk mühim beyanatın İbn Sîrîn tarafından söylendiğini ifade eder. Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile başlayan fitne hareketlerinden önce de İsnadın kullanıldığını ancak o zamana kadar ciddi ve sistemli bir şekilde dikkate alınmadığını fakat fitneden sonra daha müteyakkız ve daha müdakkik bir şekilde tetkik

⁷⁸ Ulu, Arif, "Önceleri İsnaddan Sormazlardı..., Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, s. 21, Erzurum 2011. ;İbn Abdilber, Ebû Omer Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî, et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânîd, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed b. Abdilkebir el-Bekrî, Mağrib, h. 1387, I, 57.

⁷⁹ el-Hicr, 15/9.

⁸⁰ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 29.

⁸¹ el-A'zamî, "Muhammed Mustafa, Müslümanlar İslami Çalışmalar Üzerindeki Müsteşrik Otoritesini Niçin Reddetmelidirler?", Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu, (İstanbul, Aralık 9-10 2006), çev. Kevser Kıvanç Karataş, s. 241, ss. 233-249, İBB Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2007.

⁸² el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 192.

⁸³ el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 243.

edildiğini belirtmiştir. el-A‘zamî h. I. asırda isnadın tetkik ve tahkik edildiğine dair kâfi miktarda kaynak olduğunu ve isnad ilminin I. asrın sonunda tekâmül ettiğini ifade etmiştir.⁸⁴

Hadis tarihinde isnad bağlamındaki tartışmalardan biri de İbn Sîrîn’in “*Önceleri isnaddan sormuyorlardı. Ne zamanki fitne vukû buldu, “(hadisi rivâyet ettiğiniz) râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin!” demeye başladılar. Ehl-i sünnete bakılır (râvî ehl-i sünnet ise) hadisleri alınır, ehl-i bid’ate bakılır (râvî ehl-i bidât ise) hadisleri alınmazdı.*”⁸⁵ Bu ifadeler hem oryantalistler⁸⁶ hem de Müslüman âlimlerce tartışılmış, ilk fitne hareketleri ve bunun ne zaman başladığı ile ilgili muhtelif görüşler zikredilmiştir. Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî (ö. 467/1075) gibi birtakım muhaddisler ilk fitne olarak Hz. Hüseyin’in şehit edilmesini göstermişse de, genel görüş Hz. Osman’ın öldürülmesiyle doruk noktasına ulaşan kanlı siyasî buhranı ilk fitne sayar.⁸⁷ el-A‘zamî’nin de bu hususta klasik görüşe katıldığını ilk fitne hareketlerini Hz. Osman’ın öldürülmesi bağlamında değerlendirdiğini ifade etmek isteriz.

İsnad sisteminin I. yy’ın sonuna doğru ilmî bile hüviyete büründüğünü, h. 40 ve 50 senelerinde meydana gelen bir takım kaos, kargaşa ve fitneler nedeniyle ilk hadis uydurma faaliyetlerinin başladığını, dolayısıyla bu noktadan sonra isnad sisteminin daha bir önem kazandığını, İslâmî fetihlerden sonra İslâmiyet’in birçok farklı bölgelere yayıldığını, bu bölgelere sahâbîlerin, âlimlerin, tâbiînin ilim öğretmek için yerleştiğini, dolayısıyla artık ilmin tek bir merkezde değil dünyanın birçok bölgesinde bulunduğunu, bunun da tabiatıyla birlikte ilmî öğrenmek isteyenler açısından yolculuk yapma mecburiyeti doğurduğunu, böylece rihle denilen ilim öğrenme faaliyetlerinin veya ilim için yolculuk yapma faaliyetinin başlamasına neden olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸

el-A‘zamî bu noktada birbirinden çok farklı bölgelerde yaşayan ve bugünkü modern iletişim ve ulaşım araçlarının olmadığı bir dönemde bu kadar uzak coğrafyalarda yaşayan insanların aynı hadisi zikretmelerinin dikkat çeken bir durum olduğunu, dolayısıyla böylesine geniş bir alanda hadis uydurulmasının ne derece imkânsız olduğunu nazarlara sunmaktadır.⁸⁹

⁸⁴ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 192.

⁸⁵ Müslim, Ebu’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el- Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, Dârul-Erkâm, Beyrut 1999, “Mukaddime”, 15

⁸⁶ Ulu, “Önceleri İsnaddan Sormazlardı..., Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”, s. 24.

⁸⁷ Çağrııcı, Mustafa, "Fitne", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), XIII, ss. 156-159, İstanbul 1996.

⁸⁸ el-A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet Oryantalist Schact’a Reddiye*, s. 190.

⁸⁹ el-A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet Oryantalist Schact’a Reddiye*, s. 199.

Bu noktada isnadı çok yakından ilgilendirdiği için Schacht'ın isnad üzerine en büyük eleştirilerinden olan ve müsteşrik camiada çokça kabul gören *e silentio prensibi* ve el-A'zamî'nin *e silentio* kavramı hakkındaki görüşlerine değinmek yerinde olacaktır.

Schacht'ın hadisler hakkındaki temel kanaatlerini belirten el-A'zamî özet olarak; Hz. Peygamber'e izafe edilen hadislerin âlimler tarafından ikinci ve üçüncü yy'da uydurulduğunu, daha önceden yerel halk tarafından uygulanan yaşayan sünnetin daha sonraları sahâbelere nispet edilerek sunulduğunu ve bunun sonradan muhaddisler tarafından Hz. Peygamber'in sünnetiymiş gibi piyasaya sürüldüğünü, sahih olarak Hz. Peygamberden gelen hukuki yani ahkâm bildiren herhangi bir sünnete rastlanılamayacağı⁹⁰ şeklinde özetledikten sonra Schacht'ın tezinin *e silentio prensibine* dayandığını ifade etmiştir. Bu prensibin ise; belirli bir dönemdeki bir âlim, bir hadisten bahsediyorsa daha sonraki gelen âlimler bu hadisten bahsetmemişse veya daha önce eksik bir isnadla bir hadis rivayet edilmişse ve daha sonra tam bir isnadla başka bir tarikile o hadis rivayet edilmişse, bu takdirde Schacht'a göre bu hadisin uydurulmuş olduğu anlamına gelmektedir. el-A'zamî, Schacht'ın bu ifadelerine karşı söz gelimi Ortadoğu'daki bir yazarın İngiltere'nin şehri olan Londra'dan bahsetmediğinde, Londra'dan bahseden başka yazarların varlığı halinde Londra diye bir şehrin sonradan uydurmuş olduğu anlamına mı gelmektedir? Şeklindeki bir soru ile Schacht'ın *e silentio prensibine* karşı çıkmıştır. Ayrıca bir âlimin elde edemediği bir rivayeti başka bölgede yaşayan bir âlimin elde edebileceğini veyahut bir rivayetin sonradan ortaya çıkabileceğini, bunun gayet doğal ve anlaşılabilir olduğunu, yani herkesin her rivayete aynı anda ulaşmasının aslında mümkün olmadığını, ilgili metinlere sonradan ulaşanların bunu uydurmuş olduğu anlamına gelmediğini, Schacht'ın bu görüşlerinin ilmî olmayan araştırma metodlarına dayandığı ve gerçekleri saptırdığı, o devrin siyasi ve coğrafi yapısını görmezlikten geldiği, bahse konu metinleri yanlış yorumladığı, ayrıca ilk devir âlimlerinin iktibas metotlarını da yine yanlış anladığını, âlimlerin kendilerinin bildiği bütün hadisleri zikretme ihtiyacı hissetmediğini, bunun da gayet normal olduğunu, Schacht'ın kaynakları keyfi kullandığını ve hatalı tahminlerde bulunduğunu ifade ederek Schacht'ı tenkit etmiştir.⁹¹

⁹⁰ el A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schact'a Reddiye*, s. 141.

⁹¹ el-A'zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schact'a Reddiye*, s. 143.

2.1.2. Hadislerin Tespiti Hakkındaki Görüşleri

Hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyeti sorunu, İslâm tarihinin her döneminde revaç ve rağbet görmüş hiçbir dönem üzerindeki ilgiyi kaybetmemiş; hadis rivayetleri tarih boyunca çok zengin bir anlama faaliyetine konu olmuştur.⁹² Tedvin dönemi öncesinde hadisin sözlü ve yazılı olarak muhafaza edilmesine hadisin tesbiti, bu döneme de tesbit dönemi denmiştir.⁹³ Aynı şekilde bu kavram, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin sahâbe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn tarafından ezber ya da yazılı olarak kaydedilmesi anlamında da kullanılmıştır. Bu kavram için "tespit" sözcüğünün seçilmiş veya istimal edilmiş olması tesadüf olmayıp kök kelimesi olan "الثبت" ile tam bir anlam-uyum bütünlüğü içerisinde. Zira tesbitin ıstılahi bir manası da ravinin veya rivayetin sabit veya kesin olup olmaması mevzusunu ortaya çıkarmaktır. Bir başka ifadeyle bir söz, fiil veya takririn Hz. Peygamber'den sadır olup olmadığını belirlemektir.⁹⁴ Bir açıdan da bir haberin tahkik edilmesi yani sıhhat tespittir.⁹⁵ Hz. Peygamber zamanında başlayan tespit faaliyetleri sonraki devirlerde artarak devam etmiş, h. IV. yüzyılda tasnif döneminde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Hadis tespitinin, haberin Hz. Peygambere aidiyetini araştırıp sorgulama, bir nevi sağlamasını yapma şeklinde anlayabileceğimiz bir faaliyet olduğu görülmektedir. Bu haliyle tespit faaliyetinin tenkit faaliyetini de doğurduğunu veya netice verdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.⁹⁶ Sahâbe dönemi ve ilk fitneye kadar güven esasına dayanan hadislerin tesbiti, hadis uydurma faaliyetleri ile birlikte daha sistematik bir şekilde belirli usul ve kriterler belirlenerek bir eliminasyon ve kategorizasyona tabi tutulan bir faaliyete dönüştü.⁹⁷ Önceleri her bir hadisin teker teker ele alınarak tesbitinin yapıldığı bir metot uygulanırken bilahare Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö.405/1014) başlattığı ve İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) iyice sistematize ettiği birer birer hadis tesbiti yerine kitapları esas alan kitap merkezli tespit ve tenkit faaliyetine dönüşmüştür.⁹⁸

Muhaddislerin hadis tespit ve tenkit kriterlerinin ne olduğu ve nasıl uygulandığı her dönem ilgi çekmiş lehte ve aleyhte birçok kitap ve makalenin konusu olmuştur. el-

⁹² Aydın, Nevzat, "Hadisin Tespit ve Tenkidinde "Ma'rûf/Meşhur Sünnet" in Metodolojik Değeri ve İşlevi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, 10/20, s. 141. Çorum 2011.

⁹³ Efendioğlu, Mehmet, "Tedvîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, XL, ss. 267-269, İstanbul 2011.

⁹⁴ Apaydın, Mehmet, *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 27.

⁹⁵ Aydın, "Hadisin Tespit ve Tenkidinde "Ma'rûf/Meşhur Sünnet" in Metodolojik Değeri ve İşlevi", 27.

⁹⁶ Aydın, "Hadisin Tespit ve Tenkidinde "Ma'rûf/Meşhur Sünnet" in Metodolojik Değeri ve İşlevi", 28.

⁹⁷ Tuğlu, Nuri, "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülâhazalar, (Hâkim en-Neysâbü'rî Ve İbnü's-Salâh Özelinde)" *Dini Araştırmalar*, 15/41, s. 137, Ankara 2012.

⁹⁸ Tuğlu, "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülâhazalar", 139.

A‘zamî de Hz. Peygamber’in hadislerini araştırma ve inceleme faaliyetinin henüz Hz. Peygamber hayatta iken başladığını ve hadis tesbitinin Hz. Peygambere sorarak uygulandığını ifade etmiştir.

el-A‘zamî h. I. yy’da 50 sahâbî ve 48 tâbiîn’in hadisleri yazdıklarını, h. I. yy’ın sonu ile II. yy’ın başı itibariyle bu sayının 86’ya ve h. II. yy’ın sonunda 256 muhaddis ravinin hadis yazımı işiyle meşgul olduğunu söyler.⁹⁹ Hz. Peygamber’in hayatta iken hadis nakil faaliyetinin başladığını yukarıda ifade etmiştik. Bu faaliyet önceleri daha çok soru sorma şeklinde idi. el-A‘zamî Hz. Peygamber’e soru sorma faaliyetinin amacının kalplerinin mutmain olması şeklinde değerlendirmiştir.¹⁰⁰ Hadis tespit işinde öne çıkan isim olarak Hz. Ebû Bekir’in dikkat çektiğini söyleyen el-A‘zamî, Zehebî’den naklen Hz. Ebû Bekir’in haberlerin kabulü konusunda ihtiyatlı olan ilk kimse olduğunu aktarır. Aynı şekilde Hz. Ömer ve Hz. Ali’nin de haberlerin nakli konusunda titiz olduklarını, bu hususta araştırma yapan ilk kimseler olduklarını nakleder.¹⁰¹

el-A‘zamî hadis ravilerini ve isnadları araştırarak ilk kişinin kim olduğu sorusunu tartışmış, bu hususta genel kabul olarak İbn Sîrîn’in isminin geçtiğini ancak bu görüşe katılmadığını çünkü o dönem Medine’de daha derinlikli ve muhakkik âlimlerin mutlaka araştırma yapmış olabileceğini ancak İbn Sîrîn’in geniş bir faaliyet göstermesinden dolayı muhtemelen adının ön plana çıktığı yönünde bir kanaatte bulunur.¹⁰² Bu dönemde hadis öğrenmek için yolculuk yapmanın ilmin ayrılmaz bir parçası olduğunu kaydeden el-A‘zamî, bu rihle faaliyetlerinde dolayı hadis tespit ve tenkidinin bir bölgeden çıkıp bütün bölgeleri kapsadığını ve birçok hadis tenkit ekolünün ortaya çıktığını söyler.¹⁰³ Tâbiîn asrının sona ermesine müteakip hadis tespit ve tenkit usullerinin çok çeşitli ve farklı alanlara yayıldığını, bir kısım âlimlerin hadis ravilerini araştırmayı, bir diğer kısım âlimlerin zayıf ravileri incelediğini, bir başkalarının rivayet yolları hakkında araştırma yapmayı, bir başka grup âlimin muhaddislerin yöntemi ve hadislerin sıhhati üzerine yoğunlaştıklarını, bir başka grubun hadis ravilerini seçip ayırma faaliyeti üzerinde ihtisas sahibi olduklarını naklederek bu farklı dallarda uzmanlaşan araştırmacıların isimlerini nakletmiştir.¹⁰⁴ Muhaddislerin hadis tenkidinde iki ölçü uyguladıklarını;

⁹⁹ Hıdır, “Mustafa el-A‘zamî ‘nin oryantalistik Kur’an-Hadis literatüründeki algısı (ve etkisi)” s. 403.

¹⁰⁰ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 35.

¹⁰¹ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 39.

¹⁰² el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 41.

¹⁰³ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 43.

¹⁰⁴ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 44.

1. Ravilerin değerlendirilmesi
2. Hadis metninin incelenmesi

Ravi hakkındaki araştırmaların da kendi arasında iki kısma ayrıldığını söyleyen el-A‘zamî, birinci olarak ravinin şahsiyeti ve ahlaki durumu ki buna adalet dendiğini ifade eder. İkinci olarak da ravinin yaptığı nakillerde ne derecede titiz olduğu ki bunun da zabt ve itkan olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵ Ravinin mutlaka adalet sahibi olması gerektiğini aksi takdirde metnin sahih olmasının yeterli olmayacağını, ravinin durumunun bilinmesi gerektiğini, öte yandan isnadının sahih olsa bile metninde kusur bulunan bir rivayetinde sahih olarak kabul görmeyeceğini “isnadın sahih olması, metnin sahih olmasını gerektirmez” formülasyonu ile ifade etmiştir.¹⁰⁶

2.1.2.1. Hadis Tespit Yöntemi: Muâraza

el-A‘zamî’nin en önem verdiği konulardan birisi muâraza yöntemidir. Dolayısıyla bu sebepten ötürü bu konuyu müstakil bir başlık olarak açmayı uygun gördük.

Bir muhaddisin elindeki rivayetleri değerlendirerek onlar hakkında nasıl karar verdikleri hususu her zaman dikkat çeken bir konu olmuştur. Bu husus Müslim’in *Kitabüt-temyiz*’inin de konusunu oluşturur. Müslim’in kitabı incelendiğinde rivayetlerdeki problemlerin belirlenmesinde muâraza metodunun önemli bir yer tuttuğu görülür. Bu metoda göre rivayetlerin toplanması ve birbirine arz edilmesi sonucunda doğrular yanlışlardan, sika ve hâfız olanlar ise zayıflardan ayırt edilebilmektedir.¹⁰⁷

Sözlükte “karşılaşmak, birbirine ters düşmek, çatışmak, çelişki” anlamlarındaki teâruz, fıkıh usulünde iki eşit hüccetten her birinin diğerinin gereğini (hükmünü) engelleyecek biçimde karşı karşıya gelmesini ifade eder. Kaynaklarda teâruzla eş anlamlı olarak muâraza, tenâkuz, teâdül, tezâd, temânu‘, tedâfu‘, tenâfi, ihtilâf gibi kelimeler de kullanılır.¹⁰⁸

Muârazanın kullanım alanı çok geniştir. Başta hadisçiler ve fıkıhçılar olmak üzere tarihçiler ve daha birçok ilim dalı bu yöntemi kullanmıştır. Hadis özelinde ele alacak olursak rivayetleri toplamak ve bunları birbirlerine mukayese etmektir. Muâraza çeşitli

¹⁰⁵ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 48.

¹⁰⁶ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 49.

¹⁰⁷ Kuzudişli, “İsnadın Yapısını Kavramak: Mustafa el-A‘zamî’nin Menhecü’n-Nakd Örneği”, s. 226,

¹⁰⁸ Özen, Şükrü, "Tearuz", TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA), XL, ss. 208-211, İstanbul 2011.

sebeplerden kaynaklanabilir. Bunu tespit etmenin en güzel yolu rivayetin diğer delillerle karşılaştırılmasıdır. En genel anlamda muârazayı ikiye ayırmak mümkündür.

- 1- Aynı hadisın tariklerini birbirleriyle muâraza etmek.
- 2- Hadisi diğer delillerle muâraza etmek.

Bu yöntemi ilk kez Hz. Peygamber uygulamıştır. Vahiy kâtiplerine yazdırdığı ayetleri daha sonra onlara okutmak ve kendisi de bizzat Hz. Cebrail'e arz etmek suretiyle bu yöntemin ilk örneklerini sunmuştur. Kur'an'ı derleme işiyle vazifelendirilen Zeyd b. Sâbit (ö.45/665[?]) de Kur'an nüshalarını birbirleriyle karşılaştırarak muâraza yöntemiyle şimdi elimizde mevcut mushafı teşkil ettirmiştir. Sahabenin Hz. Peygamber'den görerek uyguladığı bu yöntemi tâbiîn de devam ettirip tenkitli muârazayı başlatmıştır.¹⁰⁹

el-A'zamî de benzer şeyler söyleyerek muârazanın Hz. Peygamber döneminde başladığını, sahâbe döneminde çoğalarak devam ettiğini, hatta farklı rivayetleri birbiri ile muâraza etme metodunu uygulayan ilk münekkidin Hz. Ebubekir olduğunu söyler.

el-A'zamî'yi farklı kılan hususlardan birisi de günlük yaşamdaki herkesin kolayca bilebileceği olay ve olguları analogi yaparak hadis ilminin zor meselelerini anlamayı kolaylaştırmasıdır. Bu minvalde muâraza metodunu hâkimin mahkemede şahitlerin sözlerini birbiriyle karşılaştırıp birtakım belge ve delillerle bilgi sahibi olup olayın aslını öğrenmesine benzetir.¹¹⁰

Muâraza daha evvelden mübtedi seviyede uygulanıyorken Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile birlikte Müslümanlar arasında grupçuluk ve hizipçiliğin artmasının nakillere yalan karıştırmayı arttırdığını dolayısıyla artık yapılan nakiller karşısında ravi sorgulamasının başladığını, bu usulün gittikçe yaygınlaşarak hadis tenkidini daha da genişlettiğini, nakillerde yapılan hataların artması denetim mekanizmasını da geliştirdiğini belirtmiştir. Tabiatıyla bu durum da isnad sistemini ortaya çıkarmış, rivayetlerdeki hata ve unutmalar ise muâraza metodunu güçlendirmiş ve bu usuller bundan sonra hep uygulanagelmıştır.¹¹¹

Şimdi el-A'zamî'nin başta Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman döneminde muâraza metodunun uygulandığını gösteren örneklerle birer adet yer verip daha sonra tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn zamanındaki uygulamalara genel bir bakış atacağız.

¹⁰⁹ Yıldırım, Enbiya, *Hadiste Metin Tenkidi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, s. 333-335.

¹¹⁰ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 86.

¹¹¹ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 97.

Hiz. Ebû Bekir'in Muâraza Etmesi: el-A'zamî, Hiz. Ebû Bekir'in yanına mirastan payına düşeni almak için gelen bir nine ile yaşadığı olayı naklederek bu hususta Hiz. Ebu Bekir'in kendisine bir hadis zikreden kişiye "Bu olay sırasında senin yanında başka kimse var mıydı?" diye sormasını, o kişinin de şahit getirmesi üzerine nineye mirastan pay vermesini muâraza bağlamında nakleder.¹¹²

Hiz. Ömer'in Muâraza Etmesi: Hiz. Ömer'in yanına gelen Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) üç kere izin istedikten sonra geri dönmüş ve bu davranışını bir hadis ile istişhad etmiştir. Bunun üzerine Hiz. Ömer bu rivayete dair bir şahit istemiş, şahit getirilince ikna olmuştur.¹¹³

el-A'zamî son zamanlarda Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Ömer'in kendilerine nakledilen her bir rivayet için iki şahit istedikleri yoksa kabul etmedikleri gibi bir teori oluştuğunu, bunun her zaman böyle olmadığını, bazen tek kişinin rivayetlerini de kabul ettikleri hususunu vurgulamıştır.¹¹⁴

Hiz. Osman'ın Muâraza Etmesi: Hiz. Osman bir hanım sahâbîye bir mesele hakkında Hiz. Peygamber'in hükmünü sormuş ve o hanım sahabenin haber verdiği şekilde hüküm vermiştir.¹¹⁵

el-A'zamî'nin muâraza metotları dikkatle incelendiğinde ilk dikkat çeken nokta ve belkide en önemli husus, cerh-ta'dîl âlimlerinin zamana göre nispeten farklı muâraza yöntemlerini kullandığını göstermesidir. Sözelimi muâraza yöntemi sahâbîler arasında hadisi Allah Resulünden işiten başka sahâbîlerin olup olmadığını sormak suretiyle gerçekleşirken, etbâu't-tâbiîn devrinde bir hadisi bir şahıstan birden fazla dinlemek şeklinde uygulanmıştır.¹¹⁶ Yahya b. Main, Ali b. el-Medîni (ö. 234/8482849) ve dönemindeki diğer münekkit âlimlere gelindiğinde ise yöntemde gelişme ve farklılıklar ortaya çıkarak bir hadisin tariklerini toplamak ve onları karşılaştırmak şeklinde yapıldığı görülmektedir.¹¹⁷ Dikkat edilirse zamana göre farklılaşma meydana gelmekte, özelde muâraza, genelde ise cerh-ta'dîl'de ciddi bir ilerleme ve zenginleşme gözükmemektedir.

¹¹² el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 86; et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa; *el-Câmiu's-Sahîh (es-Sünen)*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, "Ferâiz", 10

¹¹³ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 87; el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1995, "İsti'zân", 3; Buhârî, Büyû' 9.

¹¹⁴ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 89-90.

¹¹⁵ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 94; Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî, el-Yemenî, *el-Muvatta*, (Rivâyetü Yahya b. Yahya el-Leysî), Dâru'l-Marife, 2. Baskı, Beyrut 1429/2008, Beyrut 1429/2008, "Talak", 87

¹¹⁶ Kuzudişli, "İsnadın Yapısını Kavramak: Mustafa el-A'zamî'nin Menhecü'n-Nakd Örneği", s. 228,

¹¹⁷ Kuzudişli, "İsnadın Yapısını Kavramak: Mustafa el-A'zamî'nin Menhecü'n-Nakd Örneği", s. 229,

Muâraza usulünde sahâbe ve diğer tabakala arasında farklılıklar olduğunu söyleyen el-A‘zamî, bir sahâbînin “Resulullah şöyle buyurdu” dediğinde o sahâbînin bizzat Hz. Peygamber'den duymasa bile o sözünün kabul edildiğini, fakat tâbîinden bir kimsenin “Resulullah şöyle buyurdu” dediğinde teknik tabirle bu rivayetin mürsel olarak değerlendirileceğini, mürsel hadisin ise zayıf olduğunu hatırlatmıştır. Dolayısıyla farklı muâraza yöntemlerine ihtiyaç hasıl olmuştur.¹¹⁸

Sonuç olarak muâraza metodunun sahih hadisi tanımak, doğru olanı hatalı olandan ayırmak, ravileri tenkit ederek onların gerçek mertebelerini belirlemek için uygulanan rivayetleri birbirleriyle muâraza etme metodunun Hz. Peygamber zamanında başlayıp sonradan detaylanarak geliştiğini, hadis münekkithlerinin tamamı tarafından kullanıldığını ve ilmi bir metot haline geldiğini ifade etmiştir. Süreç içerisinde tâbîîn ve etbâu't-tâbîîn döneminde muâraza yöntemi değişim ve ilerleme göstererek çeşitlenmiştir.

Sahihi hadisi tespit etmek, doğru rivayeti hatalı olandan tefrik etmek, hadis ravilerini tenkit etmek ve farklı rivayetleri birbiriyle muâraza etme metodunun Hz. Peygamber döneminde başladığını, sonra giderek artan bir oranda yükselişe geçip detaylandığını ve münekkithlerin tamamı tarafından kullanıldığını söyleyen el-A‘zamî, muâraza çeşitlerini şu şekilde sıralamıştır.

1. Bazı sahâbîlerin rivayetlerinin birbiriyle muârazası,
2. Bir muhaddisin rivayetlerinin farklı zamanlarda muârazası,
3. Aynı hocanın farklı öğrencilerinin rivayetlerini muâraza,
4. Muhaddisin ve akranlarının ders esnasında rivayetlerinin muârazası,
5. Kitabın kitap ile ve kitabın hafıza ile muârazası,
6. Rivayetlerin Kur'an'a arzı.¹¹⁹

el-A‘zamî bu altı muâraza çeşidinin raviler ve rivayetler hakkında tespit ve hüküm vermek için kullanıldığını söyler.

Muhaddislerin ilk bakışta aklı az kullandıkları, bütün gayretlerini isnadı araştırmaya adadıkları gibi bir zanna kapıldığını söyleyen el-A‘zamî, aslında bunun hakikati yansıtmadığını, aklın her tenkit faaliyetinde mutlaka istimal edildiğini, ancak aklın hüküm verme noktasında sınırlılıklarının olduğunu, zira aklın bazı meseleleri kabul veya reddetmesinin mantıki bir sebebinin olamayacağını, sözgelimi Hz. Peygamber'in sağ

¹¹⁸ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 122.

¹¹⁹ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi* s. 104.

el ile yemek yemesinin akli olarak tenkit etmenin mümkün olamayacağını veya suyu üç nefeste içmenin aklen tenkit edilemeyeceğini, çünkü üçten fazla veya daha az nefeste de aklen suyun içilebileceğini, ya da gece yatarken dua edilmesinde lehte veya aleyhte bir karar vermenin mümkün olmadığını ifade ederek böyle durumlarda haberin doğruluğuna aklın değil, haber verenin doğruluğunun belirleyeceğini söyler.¹²⁰ Muhaddislerin sadece isnad üzerinde durmadığını metinler üzerinde de hükümler verdiklerini, hatta isnadında problem bulunmayan bazı hadislerle bâtil hükmü verdiklerini belirtir. el-Muallimî'den (1895-1966) naklen muhaddislerin akli dört yerde kullandıklarını savunur;¹²¹

1. Hadisi alırken,
2. Hadisi rivayet ederken,
3. Ravi hakkında hüküm verirken,
4. Hadis hakkında hüküm verirken.

William Muir'in (ö. 1905) *The Life of Muhammad* adlı eserinden nakille Muir'in hadislerin çok geç vakitte yazıldığı ve asıllarının elimizde olmadığı, dolayısıyla bir kaynak olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığı, hadisleri anlayabilmek için Tevrat ve İncil'e uygulanan tenkit metotlarının hadise de uygulanması gerektiği iddiasını değerlendiren el-A'zamî, oryantalistlerin uyguladığı bu form tenkitinin ilmî bir yöntem olmadığını, fazlasıyla öznel ve kişisel zevke dayalı bir metot olduğunu ifade ettikten sonra Tevrat ve İncil'e uygulanan metin tenkitinin çıkmazlarını, eksik ve aksak yönlerini ortaya koyar.

Sadece metin eksenli form tenkiti yöntemine asla güvenilemeyeceğini, bu yöntemin hadislerle uygulanamayacağını, bu metodun sadece kâğıt üzerinde uygulanabileceğini ve fiili hayattan kopuk olduğunu ifade eder, Buna mukabil hadisçilerin uyguladığı metin tenkidinin ise bizzat sahada uygulanan ve tam anlamıyla tatbik edilmiş ve her zamanda tatbik edilmesi mümkün olan bir metot olarak temayüz ettiğini savunur.¹²²

el-A'zamî'ye göre muâraza yöntemi ravilerin ve rivayetlerin eliminasyonu hususunda yeterli bir metottur. Zira ona göre çok sağlam, çok sıkı, işlevsel, verimli ve

¹²⁰ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi* s. 122.

¹²¹ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi* s. 123.

¹²² el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 204.

etkili bir yöntemdir. Müsteşriklerin ısrarla hadislere uygulamak istedikleri metin tenkidini cılız, etkisiz ve değersiz görmektedir.

Yine el-A‘zamî’ye göre Kitab-ı Mukaddes çalışmalarında dilbilimsel tahlillerin amacı Hristiyanlığın sekülerleştirilmesinden hareketle bu yöntemin Kur’an’a uygulanarak sekülerleştirilmesinin sağlanmasıdır. Ona göre Kur’an’a saldırılarının gerçek amacı onu kültürel bir bağlama indirgeyip belli bir dönemin yan ürünü olarak kabul ettirip böylece bütün zamanlara ve bütün mekânlara hitap eden evrenselliğini unutturarak Kur’an’ın demode bir kitap olduğunu göstermeye çalışmaktır.¹²³

Müsteşriklerin Kitab-ı Mukaddes çalışmalarında uyguladıkları dilbilimsel tahlilleri Kur’an’a uyarlamak istemesine mukabil el-A‘zamî’nin de Müslümanların Kur’an’a ve hadislere yüzyıllar boyunca uyguladıkları sıkı kriterleri Kitab-ı Mukaddes metinlerine uygulamak istemesi oryantalistler üzerinde ciddi rahatsızlıklar meydana getirmiştir.¹²⁴ el-A‘zamî bu tarz çıkışlar nedeniyle oryantalistler tarafından polemikçi olmakla suçlanmıştır.¹²⁵

2.1.2.2. Hadislerin Hicri II. Asrın Ortalarında Yazılmaya Başlandığı İddiası

Bu iddianın muhaddisler tarafından bizzat nakledildiğini belirten el-A‘zamî’nin bu görüşe katılmadığını söyleyebiliriz. Ona göre hadislerin h. II. asrın ortalarında yazılmaya başlandığı iddiası bazı yanlış anlamaların neticesidir. el-A‘zamî bunları dört maddede tashih ve tâdil eder.¹²⁶

- 1- Tedvin, tasnif ve kitabe gibi terimlere yanlış mana verilerek bunlara sadece kaydetme manası verilmiş.
- 2- Haddesena, Ahberena, An gibi terimler sadece sözlü nakiller için kullanılır zannedilmiş.
- 3- Arapların yazmaya ihtiyaç ve gerek duymayacak kadar güçlü bir hafızaya sahip oldukları iddia edilmiştir.
- 4- Bazı hadisler, hadis yazma ve kaydetmeye manidir denilmiştir.

¹²³ Kahveci, İhsan, “el Azami'nin Kur'an Tarihi Çalışmalarına Katkıları”, *Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 363.

¹²⁴ Çolak, Yaşar, “Batı’da el-A‘zamî’nin Eleştirilerine Karşı Takınılan Tavrın Tahlili”, *Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, s. 630-631.

¹²⁵ Çolak, “Batı’da el-A‘zamî’nin Eleştirilerine Karşı Takınılan Tavrın Tahlili”, s. 628.

¹²⁶ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 56.

el-A‘zamî bu maddeleri sıraladıktan sonra tek tek hepsine izah getirmiştir. Tedvin ve tasnif terimlerinin “hadisleri yazmak” anlamına gelmediğini, zaten yazılmış olan “hadisleri toplamak” manasına geldiğini hadisleri ilk defa yazanın Zührî olduğu kabul edilmesine karşın aslında ilk defa yazanın Zührî olmadığı görüşündedir. Haddesena teriminin çok geniş bir anlamda kullanıldığını, bazen hocanın talebesine okurken haddesena tabirinin kullanıldığını, talebenin hocaya okuduğu zaman ahberana tabirinin kullanıldığını ancak umumiyetle sıkı bir şekilde bu kurala uyulmadığını, üçüncü bir yol olarak hadis nakledilirken her safhada kitap kullanıldığı; ancak rivâyet sırasında, haddesena kelimesinin, kitaba atıf yapılmadan istimal edildiğini¹²⁷ dolayısıyla her haddesena ifadesinin sözlü rivayet olarak anlaşılmaması gerektiği kanaatindedir. Binaenaleyh bu tespitten hareketle hadislerin h. ikinci asrın ortalarından başladığı iddiasına bir cevap olarak aslında hadis yazımının çok daha evvel başladığına delil babında zikreder. Ayrıca haddesena teriminin her zaman sözlü rivayet manasına gelmediğini oryantalist Springer’in de tespiti olduğunu nakleder.¹²⁸

Nüsha, Sahife, Kitap, Risale gibi ıstılahları ele alan el-A‘zamî kitap kelimesinin mektup ve kitap olmak üzere iki manasının olduğunu, sahâbîlerden Abdullah b. Amr b. el-Âs, İbn Abbas ve Câbir (ö.78/697) gibi birkaç sahâbînin dışındakiler için kitap kelimesinin mektup manasında kullanılmasının umumi bir kaide olduğunu¹²⁹ Tâbiîn’in yazdıklarının ise mektup manasında kullanıldığını ifade eder. Nüsha ve Sahife kelimelerinin eş anlamlı olarak kullanıldığını belirten yazar nüsha kelimesinin kopya etmek anlamına geldiğini, hadis üstadlarından hadisleri kopya etmek sebebiyle bu ismin alınmış olabileceğini söyler. Hadisler sahife üzerine kaydedildiği için çoğunlukla nüsha yerine sahife terimi kullanılmıştır. Sahife kelimesinin İslâm’dan önce de bilindiğini vurgulayan el-A‘zamî, suhuf kelimesinin Kur’an’da yer aldığını hatırlatır.¹³⁰ Hatta bu sahife teriminin kitap anlamına bile geldiğini aktaran el-A‘zamî, sahife sahibi olmakla bilinen Hemmâm b. Münebbih’in(ö. 132/750) *eş-Şahîfetü’s-şahîha*’sının 138 hadis ihtiva ettiğini ve 18 sayfalık bir hacimde bulunduğunu, bir diğer sahife sahibi Abdullah b. Amr b. Âs’ın (ö. 65/684-85) *eş-Şahîfetü’s-şâdıka*’sının da yüzlerce hadis ihtiva ettiğini, dolayısıyla bu hacimdeki eserlerin tek bir parşömen yüzeye yazılamayacağı için bugünkü anladığımız tarzda sahife olamayacağını, *eş-Şahîfetü’s-şahîha* ve *eş-Şahîfetü’s-şâdıka*

¹²⁷ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 299.

¹²⁸ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 297.

¹²⁹ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 65.

¹³⁰ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 66.

isimlerinden bunların birer kitap veya risale olarak anlaşılması gerektiği yorumunda bulunur. Kurrase teriminin not defteri veya risale olabileceğini, Risale kavramının ise hem kitap hem mektup manasına gelebileceğini aktaran el-A‘zamî, Şâfi‘î’nin er-Risâle isimli eserinin yaklaşık 600 sayfa olduğunu sahife, Risale, Nüsha gibi terimlerin Kitap manasına da gelebileceğini kitapların ise bir standardının olmadığını bazen beş hadis, bazen 500 veya 5000 hadis ihtiva edebileceğini ifade eder.¹³¹

Bu hususta talebelerin hadis toplarken hangi kriterleri esas aldıklarının çok defa açıklanmadığını onların hadisleri belirli kitaplardan mı? Yoksa ders esnasında veya araştırma neticesinde mi bir araya getirdiklerinin muğlak bir konu olduğunu nakleden el-A‘zamî, umumi olarak talebelerin hadis külliyatlarını kendilerinden naklettikleri muhaddislerin isimlerine göre yazmış olduklarını, söz gelimi bir muhaddisten hadis alan bir talebenin adının aynı muhaddisin isminin altına kayıt edildiğini ifade etmiştir.

el-A‘zamî araştırma sahası olarak yazma faaliyetlerinde müthiş bir artışın yaşandığı ve birbirinden bağımsız veya iç içe konuların kaydedildiği hadis kitaplarındaki artış sebebiyle Hicretten sonra 150 tarihine kadarki hadislerle ilgili yazma faaliyetlerini ele alır.¹³² Muhaddisleri ve faaliyetlerini dört sınıfa ayırarak incelemiştir:

1. Sahâbîlerin yazıları ve eserleri.
2. Birinci asırda yaşamış olan tâbiînin yazıları ve eserleri.
3. Edebi hayatı, h. birinci asrın sonu ile ikinci asrın önemlice bir kısmına denk gelen zamanda yaşamış hadis âlimlerinin yazı ve eserleri.
4. H. 70 ilâ 110 tarihleri arasında doğan hadis âlimlerinin sahip olabileceği eser ve yazılar.

Ravilerin doğum ve vefat tarihlerinin çok önemli olduğunu ancak bu mevzuda her zaman kesin bilgilere ulaşmanın mümkün olmaması sebebiyle ravinin hocalarından en erken vefat edeni tespit ederek bu tarihten belirli ve sübjektif tahmin ölçülerine göre 20 yıl çıkarmak suretiyle ravinin hadis çalışmalarına başladığı tarihi yaklaşık olarak tahmin etmeye çalışmıştır.¹³³

¹³¹ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 67.

¹³² el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 68.

¹³³ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 69.

Sahâbe-i kiramın yazdıkları ve onlardan yazılanlar hakkında bilgiler veren el-A‘zamî 50 isim zikreder bunlardan bazılarının kitapları araştırma yöntemleri ve edebi faaliyetleri hakkında bilgiler verir.¹³⁴

H. I. asırdan sonrakilerin yazdıkları ve onlardan yazılanları aktaran el-A‘zamî 48 adet isim kaydeder.¹³⁵

H. I. asrın sonu ile ikinci asrın başında yaşayan ulemanın yazdıkları ve onlardan yazanları aktaran el-A‘zamî 86 isim kaydeder.¹³⁶

H. II. asır başındaki hadis ulemasının yazdıkları ve onlardan yazanları aktaran el-A‘zamî tam 256 isim zikreder.¹³⁷

el-A‘zamî, Kur'an-ı Kerim'in ilim öğrenmeye verdiği önemi harp zamanlarında bile bir grubun arkada kalıp dini öğrenmesi harbe giden ve dönen din kardeşlerine de öğretmesi lüzumu üzerinden örneklemiştir. Kur'an-ı Kerim ve hadislerin en az bir kısmının öğrenilmesinin her bir Müslüman için mecburi bir vazife olduğunu nakletmiş bu mecburiyet dolayısıyla Müslüman toplumlarda tahsil faaliyetlerinde çok ciddi bir canlılığa sebep olduğunu, bu hususta muallimler yetiştirildiğini hatta Hz. Peygamber'in bizzat kendisini muallim olarak vasıflandırdığını dile getirmiştir.¹³⁸

Hz. Peygamber zamanında ilim kelimesinin hadisleri karşıladığını, bir nevi hadisle eş anlama geldiğini ifade eden el-A‘zamî, Hz. Peygamber'in ilim meclislerinde her sahâbînin aynı anda bulunması mümkün olmadığından kendi aralarında anlaşarak o an hadis meclisinde bulunanların mevcut olmayanlara daha sonra öğrendiklerini öğretmesi suretiyle ezberleme yoluyla hadisi öğrendiklerini nakleder.¹³⁹ Hz. Peygamber hayattayken bazı sahâbînin hadisleri bizzat yazdığını, bazısının topladığını ve birbirlerine hatırlatmak suretiyle ezberlemelerinin onların müşterek bir âdeti olduğunu ifade etmiştir.

H. I. asrın ortalarında hadisleri muhtevi kitapların ortaya çıkmaya başladığını hadis tahsili için yeni usuller kullanıldığını ve bu usulün ilk denemesi olarak etraf usulü yani hadisin sadece bir kısmını yazmak olarak tanımlayabileceğimiz bu usul İbn Sîrîn (ö. 110/729) tarafından hocası Abîde es-Selmânî'nin (ö. 72/691) derslerinde görüldüğünü

¹³⁴ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, ss. 70-92.

¹³⁵ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s.s. 93-104.

¹³⁶ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s.s. 104-131.

¹³⁷ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s.s. 131-194.

¹³⁸ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1434/2013. ‘‘Mukaddime’’, 17

¹³⁹ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 196.

daha sonra birçok eserin bu usule göre tedvin edildiğini, usulün hadislerin yazılmasına dair atılmış çok mühim bir adım olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰

İlk dönemde hadislerin mevzularına göre mi? Yoksa şahsi tercihlerine göre mi? Ya da birinin sorusu üzerine yapılan müzakere neticesinde mi? Rivayet edildiğinin belli olmadığını, o devrin umumi âdeti olarak hadisleri şuyuha göre rivayet etmek suretiyle öğretildiğini, bu usulün kolay ve tabi görüldüğünü, hadis öğretimindeki genel usulün bir devirde yaşayan şeyhin hadislerine rivayet etmek ve her şeyhin hadislerini ayrı ayrı derlemek suretiyle hadis rivayeti yapıldığını ifade etmiştir.¹⁴¹

Hadis tedris usulünden bahseden el-A‘zamî genellikle dört adet usul belirlendiğini söyleyerek bunların;

1. Ezbere okuma
2. Kitaplardan okuma
3. Soru cevap usulü
4. Yazdırma

Olduğunu sıraladıktan sonra tek tek tanımlarını yapmış usulü ile alakalı bilgiler vermiştir.¹⁴²

İlk zamanlarda Kur'an-ı Kerim'in parşömen parçalarını taş palmiye lifleri, kürek kemikleri, tahta parçaları ve deri üzerine yazıldığını ancak bunlardan en çok deri ve papirüsün kullanıldığını daha sonra tedricen kâğıt üzerine yazmaya başlandığını ifade eden el-A‘zamî, daha sonra kitabın şeklinden bahsetmiş, onlara verilen isimler hakkında kitap ve suhuftan başka defter, kürras ve divan kelimelerine de rastlandığını ifade etmiştir.¹⁴³ Daha sonra kâğıt üzerine yazma usulü ile ilgili bilgiler veren el-A‘zamî, yazma işinde daha ileri seviye gelen bazı talebelerin eserlerinde Hareke, nokta ve diğer noktalama işaretlerini koyduklarını, bazı talebelerin bir hadisi diğerinden ayırmak için nokta yerine küçük yuvarlak işareti kullandığını bu çeşit bir uygulamaya ikinci asrın başında rastlandığını, sözgelimi İbn Sîrîn'in kitabında her on hadisten sonra küçük bir daire konduğunu, bu suretle hadis öğretme ve öğrenme işinin kolaylaştığını ifade

¹⁴⁰ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 197.

¹⁴¹ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 198.

¹⁴² el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 199.

¹⁴³ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 230.

etmiştir.¹⁴⁴ Her hadis talebesinin kendisine ait bir kitabının olduğunu bazen bu metne kendi görüş ve benzeri hususları ilave ettiklerini söylemiştir.

2.1.2.3. Hadislerin Yazılmasının Men Edilmesi

Hadisi yazı ile tespit etmenin caiz olup olmadığı ilk devirlerden bu yana tartışma konusu olmuştur. Bunun sebebi ise, hadislerin hem yazılmasına hem de yazılmamasına dair hadislerin mevcut olmasıdır.¹⁴⁵

el-A‘zamî, Hatîbu’l-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) *Takyidü’l İlm* isimli eserinde geçen hadisleri yazmaya muhalif olan hadislerden bahseder. Bunların bir kısmı Kur’an’dan başka bir şey yazılmaması hususuyla alakalı olanlar, bir kısmı hadislerin yazılmasını tasdik etmeyen sahâbîlerin listesi, bir kısmı da hadislerin yazılmasına karşı çıkan Tâbiîn’in listesidir. Bunları verdikten sonra hadislerin yazımını yasaklayan rivayetlerin tahkike muhtaç olduklarını belirterek ilgili hadislerin tahkik ve tenkitini yapmıştır.

el-A‘zamî’nin tespitine göre hadislerin yazılmasına karşı çıkan hadisler üç sahâbi tarafından nakledilmişlerdir. Bunlar; Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94), Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve Zeyd b. Sabit’tir (ö.45/665 [?]). Ebû Saîd el-Hudrî’den iki farklı rivayet nakledildiğini, bunlardan birinin senedinde hakkında zayıf ve terkedilmeye müstehak değerlendirilmesi yapılan ravi bulunduğunu, dolayısıyla bu haliyle bu hadisin zayıf ve makbul olmadığını ifade eder.

Ebû Hüreyre kanalıyla gelen rivayette yine aynı şekilde Ebû Saîd el-Hudrî’den gelen ve zayıf sayılmaya neden olan cerh edilmiş ravi bulunduğunu, bu ravinin Ebû Hüreyre’nin hadisinde de olduğunu, dolayısıyla Ebû Hüreyre’den gelen bu hadisin de zayıf olduğunu ifade eder.

Yazmayı yasaklayan hadisleri nakledenlerden üçüncüsü olan Zeyd b. Sâbit hadisinin ise teknik olarak mürsel olduğunu, zira hadisi Zeyd’den nakleden ravinin, Zeyd’i hiç görmediğini, dolayısıyla bu hadisin de kabul edilemeyeceğini, son tahlilde hadislerin yazılmasına karşı çıkan hadislerden sadece Ebû Saîd el-Hudrî’den nakledilen iki rivayetin birisinin değerlendirilmeye uygun olduğunu şöyle ki; “*Benden Kur’an’dan başka bir şey yazmayınız. Kim benden Kur’an’dan başka bir şey yazdıysa onu silsin.*”¹⁴⁶ Hadisinin ki bu hadis ile alakalı Buharî (ö. 256/870), yasaklamayı men edici ifadelerin

¹⁴⁴ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 212.

¹⁴⁵ Karaman, Hayreddin, *Hadis Usulü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s. 31.

¹⁴⁶ Müslim, *Zühd*, 7.

Ebu Said el Hudrî'nin olduğunu ancak sonradan bu sözlerin Hz. Peygamber'e ait olduğunun zannedildiğini belirtir. el-A'zamî haddizatında bu hadisin güvenilir kabul edilse bile yasağın Kur'an ile başka bir metnin aynı yere yazılmamasını kapsadığını, bununda son derece anlaşılır olduğunu, çünkü aynı yüzeye yazılacak başka metnin Kur'an ayeti zannedilerek Kur'an'dan sayılabileceğini söylemiştir.

el-A'zamî, Hz. Peygamber'in "*Benden Kur'an'dan başka bir şey yazmayın*" emrinin mutlak değil mukayyet olduğunu ve bu emrin sadece Kur'an ile aynı yere yazılmaması gerektiği şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca el-A'zamî eğer bu rivayet Buharî'nin dediği gibi eğer Ebu Said el Hudrî'nin sözü değil de merfu bir hadis ise o vakit bu sözün belirli bir zaman dilimiyle mukayyet olduğunu kabul etmek gerektiği kanaatindedir. Zira el-A'zamî hadislerin yazılmasını ve nakledilmesini teşvik eden rivayetlerin mevcudiyetinden bahseder. Eğer hadislerin yazılmaması emri mutlak olsa, o vakit hadislerin yazılmasını teşvik eden rivayetlerle tenakuz oluştururdu. Haddizatında Hz. Peygamber'in bazı şeyleri önceleri yasaklayıp sonradan serbest bıraktığı vakidir. Sözelimi; "*Ben size daha önce kabirleri ziyaret etmeyi yasaklamıştım. Artık onları ziyaret edebilirsiniz. Çünkü o size ahireti hatırlatır ve kabirleri ziyaret sizin hayrınızı arttırsın, artık kim kabirleri ziyaret etmek istiyor ise ziyaret etsin fakat bâtil bir söz söylemesin!*"¹⁴⁷ Başka bir rivayette; "*Ben size kabirleri ziyareti yasaklamıştım. Artık kabirleri ziyaret edebilirsiniz. Çünkü o kalbi inceltir, gözden yaş akıtır, ahireti hatırlatır. Bununla birlikte bâtil bir söz söylemeyin!*"¹⁴⁸ Hadisleri buna birer örnektir." Dolayısıyla hadis yazılmasının bir dönem yasaklanması, daha sonra teşvik edilmesini, örnek olarak verdiğimiz kabir ziyareti ile alakalı hadis üzerinden kanaatimizce daha iyi anlaşılabilir.

el-A'zamî, ilk muhaddislerden sudur eden bazı şahsi kanaat ve yorumların hiçbir mütalaaya tabi tutulmadan zan üzere kabul edildiğini düşünmektedir. Yani yanlış yorumlandığı düşüncesindedir. Bu hususu iki misal ile delillendirir. Yazmaya karşı olduğu sanılan ve bu mevzuda akla ilk gelen iki muhaddisin nakilleri üzerinden değerlendirme yapar. Bunlardan ilki, İbrâhim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) "*Kim yazarsa ona istinad eder*" sözüdür. el-A'zamî bu sözün yazmayı men edecek bir manasının olmadığını, yazıya karşı hafıza kuvvetini teşvik eden bir anlamda sarf edildiği kanaatindedir.

¹⁴⁷ Müslim, Cenaiz, 106.

¹⁴⁸ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, 3. Baskı, Beyrut 1424/2003, VII, 519.

Yazmaya muhalif olduğu zannedilen bir diğer muhaddis ise Amir eş-Şa‘bî’nin (ö. 104/722) ‘*Ben ne beyaz üzerine siyahla bir yazı yazdım ve ne de hiç kimseye bir hadisi iki defa tekrar etmesini rica ettim*’ sözünün yazmayı kötüleyen bir yönünün olmadığını, haddizatında bu sözün eş-Şa‘bî’nin hafızasının ne kadar güçlü olduğunun bir göstergesi olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla el-A‘zamî’ye göre hadis yazmayı hoş görmeyen rivayetler içerisinde gösterilen bu iki muhaddisin ifadeleri aslında yanlış tefsir edilip yanlış anlamlandırılmıştır. Tüm bunları söyledikten sonra el-A‘zamî hadislerin birçok sahâbî tarafından yazılmış olmasını, aslında hadis yazma yasağının bulunmadığına en bariz bir delil olduğu tespitinde bulunmaktadır.¹⁴⁹

2.1.2.4. Hadislerin Sayıca Çok Olması

el-A‘zamî hadislerin çok olmasının sadece teknik bir konu olduğunu, her müstakil isnad zincirinin konusu aynı olsa bile bir hadis sayıldığını söylemiştir. Sözelimi Mugîre’nin (ö. 186/802) Hz. Peygamberden el mesh ale'l huffeyn hakkında rivayet ettiği 13 hadisin olduğunu, ancak içerik bakımından aslında bunun Hz. Peygamber’in sadece tek bir fiil veya âdetini rivayet ettiği yani aslında tek bir amel olduğunu ancak bunun on üç isnadla rivayet edildiğinden on üç hadis sayıldığını naklederek¹⁵⁰ hadis ilmî bakımından h. ilk dört asrın hadis altın devri sayıldığını, bu devirde ravi sayısının çok ciddi bir şekilde arttığını, böylece hadislerin onlar, hatta yüzlerce ravisinin olabileceğini, farklı isnad zincirlerini doğal olarak hadis sayısını arttırdığını ifade ederek muhaddislerin hadislerin sayısı hakkında yüksek rakamlar verdiklerinde aslında hadislerin hakiki sayısını değil rivayetlerin me haz ve isnadlarını kastetmiş olduklarını söylemektedir.

Sevrî (ö. 161/778), İbn Mübârek ve Zührî gibi muhaddislerin kendilerinden hadis yazdığı yüzlerce hocaya atıflar olduğunu en az 50 talebesinin olduğunu ve bu 50 talebenin her birinin Zührî’den 500 hadis yazmış olsa, bu sayının 25 bine tekabül edeceğini, Zührî’nin her bir talebesinin de iki veya üç talebesi bulunduğu takdirde o vakit bu sayının 75 bini bulabileceğini bu sayının Buhârî ve muasırlarının zamanında ise 100 binlere yükselebileceğinin âdeten mümkün olduğunu, birkaç bin hadis sayısının böylece III. asrın ortasında hemen hemen çeyrek milyona yaklaşabileceğini naklettikten sonra İbn Hanbel’in beyanına göre 700 bin hadisin sahih olduğunu, Ebû Zür‘a’nın (ö. 264/878)

¹⁴⁹ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 63.

¹⁵⁰ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 306.

bunlardan 600 bin kadarını ezberlediğini, Buharî'nin sahihini yazarken 600 bin hadis arasından seçtiğini aktarmıştır.

el-A'zamî kitaplardaki artışın, hadislerin sayısının artmasının neticesi olduğunu söylemektedir. Hadislerinin sayısının artmasının ise muhaddislerin metodunun sonucu olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber'in bir tek sözünün 100 ayrı senedle rivayet edildiği takdirde hadis âlimlerince bunun 100 hadis olarak hesaplandığını dolayısıyla böyle birkaç bin hadisin 600 bin hadis sayısına yükselebileceğini göstermiştir.

el-A'zamî'ye göre birçok çağdaş araştırmacı bu metoddan habersiz olduğu için pekçok hatalar yapmışlardır.¹⁵¹

2.1.3. Hadislerin Tedvini Hakkındaki Görüşleri

Hadislerin sözlü ve yazılı olarak korunduğu döneme tespit dönemi dendiğini ifade etmiştik. Bu dönemin ardından Hz. Peygamber'e ait farklı türde bilgilerin tasnif edilmeden derlenip biriktirilmesine tedvin, yine bu dönem de tedvin dönemi olarak tanımlanmıştır.¹⁵² Bu dönem I. (VII.) yy'ın sonlarından başlayıp II. (VIII.) yy'ın ortalarına kadar devam eder. Tespit ve tedvin dönemleri arasında tam anlamıyla bir öncelik ve sonralık ilişkisinden söz etmek çok mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu iki dönem aynı asır dilimi içinde ve birbirini destekler mahiyettedir. Haddizatında hadis yazma işinin sahâbe devrinde başladığı, bazı sahâbîlerin kendilerine mahsus sayfeler yazdıkları kaynaklarda yer almıştır.¹⁵³ Ancak bu dönemdeki hadis yazım faaliyetine tedvin değil kitabetü'l hadis denilmiştir. Tedvin ise muhtelif sahâbî tarafından yazılmış olan sayfeleri bir araya getirmek veya onların rivayet etmiş oldukları hadisleri yazıp bir kitapta toplamak manasına da gelir dolayısıyla bu noktada tedvinin kitabete göre çok daha sistemli ve ciddi bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁴ Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an'ın toplanmasını mecbur kılan olaylar hadisler konusunda da kendini hissettirmiş, ayrıca sahâbîlerin giderek vefat etmeye başlaması, yine aynı şekilde hadis alanında uzman âlimlerin de vefat etmeleri, hadis uydurma faaliyetlerinin başlaması, bid'at fırkaların ortaya çıkması hadisleri bir araya getirme ve toplama ihtiyacını netice vermiştir.¹⁵⁵

¹⁵¹ el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 308.

¹⁵² Efendioğlu, "Tedvin", 267-269.

¹⁵³ Özpinar, Ömer, "Rivayetü'l Hadis Edebiyatı" *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, II, 323-324.

¹⁵⁴ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 200.

¹⁵⁵ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 203.

el-A‘zamî, hadislerin tedvini hususunda Ömer b. Abdülazîz’in emriyle Zührî’nin hadisleri kayda geçirdiğinin ve insanların genel olarak hadislerin en az bir asır boyunca sözlü olarak rivayet edildiğinin, bunları ilk kez Zührî’nin yazıya aktardığının zannedildiğini, durumun böyle olmadığını, bu faraziyelerin hepsinin ilk dönemdeki hadis tarihi ve yazımının ve edebi yöntemler hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklandığını, aslında hadislerin yazım ve kayıt işinin çok daha evvel başladığını dile getirmiştir.¹⁵⁶ Aynı itirazı dile getiren Talat Koçyiğit, Zührî’nin ilk müdevvin olarak tanınmasının sebebinin, bu alandaki faaliyetinin çok daha geniş ve verimli olması dolayısıyla gerçekleştiğini ifade etmiştir.¹⁵⁷

el-A‘zamî’ye göre, Hz. Peygamber’in hemen hemen bütün hadisleri sahâbe hayatta iken yazılmış ve bu süreç I. asrın sonlarına kadar sürmüştür.¹⁵⁸

H. I. asırdan sonra sünnet veya hadisleri toplamak için seyahatler yapılmaya başlandığını esasen bunun Hz. Peygamber hayattayken başladığını daha sonra birçok sahâbî ve tâbiîn onun bu maksatla seyahatlerine devam ettiklerini söylemiş hatta bu yolculukları yapmayan kimselerin tenkite tabi tutulduklarını ve nakıs görüldüklerini söylemiştir.¹⁵⁹

Tedvin dönemindeki hadis kitaplarının iki kısımda incelenebileceğini, bunlardan bir kısmının herhangi bir tasnife tabi olmadan sadece Hz. Peygamber’e ait hadisleri ihtiva eden kitaplar olduklarını, ikinci olarak hulefâ-yi râşidîn, sahâbe ve tâbiîn’un fetvalarını ihtiva eden, onun yanında Hz. Peygamber’in hadislerini kapsayan ancak sistematik bir şekilde tasnif edilmeden sadece bir tür mu‘cem şeklinde bir araya getirilen eserler olarak incelenebileceğini, h. I. asrın ortalarından itibaren muamelatla alakalı farklı konular üzerine yazılmış eserlerin ortaya çıkmaya başladığını söyledikten sonra Zeyd b. Sâbit’e ait olan feraiz hakkındaki risaleyi buna örnek gösterir. Daha sonra evlenme, boşanma, yaralama ve zararların tazmini vesaire gibi hukuki konularla alakalı kitapların ortaya çıktığını dolayısıyla tedvin döneminin başlarında yazılan kitapların Hz. Peygamber’in hadisleriyle, muhaddis ve fakihlerin fetvalarının meczedildiğini, bu dönemdeki her bir kitabın bir konu hakkında yazıldığını, II. asra gelindiğinde ise hemen hemen bütün fikhî meseleler hakkında kitaplar yazılmaya başlandığını söyleyerek İmam Mâlik’in el-Muvatta‘ı’na buna örnek olarak gösterir. Kitapta ibadet, zekât, hac, evlenme, boşanma,

¹⁵⁶ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 53.

¹⁵⁷ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 204.

¹⁵⁸ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 59.

¹⁵⁹ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 84.

tarım, ticaretten, toplumsal hayatın tüm yönlerini içine alan fikhî konulara göre tanzim edildiğini, bu eserin aynı zamanda Hz Peygamber'in, sahâbe ve tâbînin fetva ve görüşlerinin yer aldığı bir koleksiyon olduğunu söylemiştir. Yine bu dönemde binlerce eserin bablarına göre tertip edilmediğini, sadece hadisleri bir araya toplama amacıyla derlendiğini söylemiştir.¹⁶⁰

2.1.4. Hadislerin Tasnifi Hakkındaki Görüşleri

Hadislerin yazılı ve sözlü olarak nakledilip derlendikten sonra kayda geçirilmesine müteakip muhaddisler tarafından belli esaslara göre sıralanmasına tasnif ve bu döneme de tasnif dönemi adı verilmiştir. II. yüzyılın ortalarından başlayıp IV. yüzyılın başlarına kadar olan süreyi kapsar. Bir araya toplanan hadislerin, (Cem'ı'l-hadis) gelişigüzel bir sıra ile derlenmesi, bu tarzda bir araya getirilen kitabın içinden istenilen hadisin bulunmasını zorlaştırıyor ve bu hususta istifadeyi engelliyordu. Dolayısıyla tedvin faaliyetinden çok kısa bir zaman sonra muhaddisler tarafından fark edilen bu güçlük, hadislerin belirli bir tertip ve sistem ile tasnif edilmesini zorunlu kılmıştı. Bilahare hadiste tasnif başlamış ve her hadis kendi konusuna uygun yerlere kaydedilmiştir. Sözelimi salat ile ilgili olan hadisler salat bölümüne, zekât ile ilgili hadisler, zekât bölümüne vs. gibi düzenlemeler yapılarak böylece aranılan hadisi bulmak kolaylaşmıştı. Bu musannef türü diyebileceğimiz tasnif türüne ilave olarak başka tasnif metotları da başlamış, hadisleri sahâbî ravilerinin isimleri altında toplama faaliyeti başlamıştı. Böylece bu türe de mûsned dendi.¹⁶¹ Dolayısıyla hadis kitapları temelde iki gruba göre tasnif edilmeye başlandı.

Ale'r Rical sisteme göre tasnif edilenler.(Ravilerine göre)

Ale'l Ebvab sisteme göre tasnif edilenler(konularına göre)

Bunlar da beş gruba ayrıldı: a) Siyer ve Megâzî: b) Cami'ler: c) Sünen'ler: d) Musannefler: e) Belirli bir konuya mahsus yazılmış kitaplar.

Yine bu dönemde hadis ıstılahlarına dair Ramehurmuzi(ö.360) ilk eseri yazmış ve eserinde ilk musannifler hakkında detaylı bilgiler vermiştir.¹⁶² Tasnif dönemi eserlerinin en belirgin ve önemli özelliği hadislerin sened zinciriyle nakledilmesidir. Yine h. III. asır, 'tasnifin altın çağı' olarak kabul edilmiştir.¹⁶³

¹⁶⁰ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 114.

¹⁶¹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 205.

¹⁶² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 206.

¹⁶³ Bağcı, Hacı Musa, "Hadis Edabiyatının Oluşumu ve Verdiği Ürünler", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Grafikler yayınları, Ankara 2017, II, 321.

el-A‘zamî, tasnif sisteminin ravilerin rivayetlerini makbul veya merdud olarak sınıflandırmak için geliştirildiğini, çünkü bir hadisi kabul etmek için haberin bizatihi sahih olmasının yeterli olmadığını, onunla beraber ravinin adalet sahibi ve İslâmî açıdan makbul olması gerektiğini ifade etmiştir.

Hadislerin tasnifi yanında ravi tasniflerinin de başladığını söyleyen el-A‘zamî, İbn Hacer'in ravileri 12 tabakaya ayırdığını söyledikten sonra şu şekilde sıralar:

1. Sahâbe
2. Sikatun zaptun
3. Mutkinun,sikatun
4. Saduk
5. Sadukun yehimu
6. Makbul
7. Mechulul hal
8. Zayıf
9. Mechul
10. Fasık veya sefih
11. Müttehem bi'l kizb
12. Kezzab veya vadda

Şeklinde sıraladıktan sonra bu tasnife daha sonraki muhaddislerin genellikle uyulduğunu, ravilerin tasnif sisteminin, hadis tasnifini netice verdiğini belirtmiştir.¹⁶⁴

Bu dönemde hadislerin makbul ve merdud olmak üzere iki kısma ayrıldığını, yine makbul olanların kendi arasında sahih ve hasen olarak iki kısma ayrıldığını, bu iki kısmını da kendi arasında dört alt gruba;

1. Sahih li Zatihi
2. Sahih li Gayrihi
3. Hasen li Zatihi
4. Hasen li Gayrihi.

¹⁶⁴ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 95-97.

Şeklinde dört kısma ayrıldığını söyledikten sonra merdud hadislerinde iki gruba ayrıldığını;

1. Haddizatında merdud ancak başka hadislerle desteklenerek kabul edilebilenler,
2. Tamamen merdud olanlar şeklinde ifade ederek kategorize etmiştir.¹⁶⁵

Sahih hadiste aranan şartları;

1. Senedin muttasıl olması,
2. Şaz olmaması,
3. Hadisin illetli olmaması.

olarak sıralayan el-A‘zamî, illetli hadisin daha kolay anlaşılması için bir benzetme üzerinden detaylandırır. Şöyle ki: Memuriyete alımlarda adaylardan sağlık raporu istendiğini, bazen adayın görünüşte çok sağlıklı ve temiz gözükmesine rağmen tıbbi muayeneden sonra memuriyetine engel bir problem taşıdığını, öte yandan bazı adayların dış görünüş itibarıyla kusurlu veya sağlıklı gibi görünüp tıbbi muayene sonrası memuriyetine engel bir durumun olmadığına tespit edilebildiğini anlatarak bir analogi üzerinden İlelül’l-Hadîs’i tanıtmak istemiştir.¹⁶⁶ Bundan sonra hasen hadislerdeki şartları sıralayan el-A‘zamî, hadisin makbuliyetinin tamamen en zayıf raviye göre bina edildiğini, sözgelimi ravilerden bir tanesinin bile yalancılıkla damgalanmış olmasıyla geride kalan bütün ravilerin sika olsalar bile bu hadisin başka tarikleri olmaması durumunda mevzu olarak değerlendirileceğini belirtmiştir.¹⁶⁷

Bir hadisin kabul edilebilmesi için vaz’ edilen vasıf ve şartları taşımayan ve bu şartlardan en az birisini kendisinde bulundurmayan hadislerin merdud sayılacağını söyleyen el-A‘zamî, hadisi reddetme sebeplerini de üç maddede sıralar:

1. Ravideki kusur sebebiyle,
2. İsnaddaki kopukluk sebebiyle ortaya çıkan zayıflık,

¹⁶⁵ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 97.

¹⁶⁶ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 98.

¹⁶⁷ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 98.

3. Arızı sebeplerle ortaya çıkan zayıflık şeklinde sıraladıktan sonra bunları detaylandırır.¹⁶⁸

2.2. Hadis Usûlü Hakkındaki Görüşleri

Terim olarak da yol, yöntem, kaide, düzen ve metod anlamlarına gelen usûl, bir ilmin asıl mevzuundan önce öğrenilmesi gereken esaslar, prensipler, başlangıç bilgileri ve teknikleri demektir. Böyle olunca, hadis usûlü, hadis ilminin dayandığı prensipler, hadis metodolojisi anlamına gelmektedir.

Hadis usûlü, kabul ve red yönünden hadisin sened ve metnini inceleyen ilim dalıdır. Hadis ilmi temelde rivayetu'l-hadis ve dirayetu'l-hadis diye ikiye ayrılmaktadır. Rivayetu'l-hadis ilmi, Hz. Peygamber'in söz, fiil, takrir ve hallerini; bunların zabt edilip usulüne uygun olarak sonraki nesillere nakledilmelerini konu edinen hadis ilim dalıdır.

Dirayetu'l-hadis ilmi ise, "Sened ve metnin durumlarını anlamaya imkân veren kaideler ilmi" olarak tarif edilmektedir. Bu tariften açıkça anlaşılacağı gibi dirayetu'l-hadis ilmi, genel ve teorik kaideler vaz' ederek râvî, rivayet ve merviyî konularının tetkik ve tenkidine zemin hazırlamaktadır.

Hadis usulünün ilk nüveleri, sahâbenin hadis nakli ve rivayetinde gösterdikleri titizlik, araştırma, tesebbüt, taharri ve denetim faaliyetlerinde görülmektedir. Ashâbın üst seviyede bir dikkat ve titizliğe sahip olmaları yanında, birbirlerinden duydukları hadisleri daha iyi bilenden tahkik etmekten de geri kalmadıkları bilinmektedir. Dolayısıyla sahâbe ile başlayan bu araştırma ve tetkik gayretleri, hadis usulüne ait kaidelerin şekillenmesine zemin hazırlamıştır.

Hadis metinlerine hadis kitaplarında yer verilmesi, temelde sahih hadisleri tespit amacı taşıyordu. Bu tespit çalışmaları da belli kaidelere göre yapıyordu. Bazıları kabul edilirken bir kısmı da güvenilir bulunmuyor ve reddediliyordu. Ancak bu tespit, red ve kabullere esas teşkil eden kriterler belli kitaplarda toplanmış değildi. Kaidelerin biliniyor ve uygulanıyor olması yeterli görülmekteydi fakat daha sonra yani kütüb-i sitte dönemine takiben müstakil olarak hadis usullerinden bahseden kitaplar yazılmaya başlandı.¹⁶⁹

el-A'zamî'ye göre hadis ıstılahlarının tatbik edilmesi üç ana dönemde gerçekleşmiştir.

¹⁶⁸ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi*, s. 100.

¹⁶⁹ Çakan, İsmail Lütfü, *Hadis Edebiyatı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s.162.

Birinci Dönem: Sahâbe dönemi. Sahâbîlerin hepsinin âdil sayıldığı dönem.

İkinci Dönem: Tâbiûn dönemi. Tâbiûn ile başlayıp h. IV. yy'ın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu zaman dilimi hadis usulü kurallarının en katı ve net bir şekilde uygulandığı bir süreçtir. Hadis usulü kaidelerinin tatbiki açısından en önemli devirdir. Ravilerin yoğun bir şekilde araştırılıp kategorize edildiği bir aralıktır.

Üçüncü Dönem: h. IV. yy'ın ortalarından başlar. Bu dönemin en önemli özelliği usul kurallarında gevşeklik gösterilmesidir.

el-A'zamî'ye göre kurallarda sert ve tavizsiz tutumdan vazgeçilip kaidelerde gevşetmeye ve hafifletmeye geçişin en başat sebebi, hadislerin meşhur kitaplarda derlenerek tasnif edilmesidir. Böylece kılı kırk yarar derecede hadis ve ravi incelemesindeki titizlik çok azalmıştır. Çünkü artık insanlar genellikle telif edilen bu kitapları nakletmeye başlamışlardır.

el-A'zamî'ye göre bu durum bir yere kadar normal ve anlaşılardır. Bunu bir örnekle izah eder: sağlam bir bina yapmaya çalışan birisi, ev yapımında kullanılan malzemeyi iyi ve kaliteli olanlardan seçer, sonra da inşaat sürecinde işi sıkı tutar. Böylece evin yapımı tamamlandıktan sonra başkasına rahatlıkla devredebilir.

el-A'zamî bu misali verdikten sonra şöyle bir görüş belirtir: gayet tabiidir ki evin yeni sahibi bu mekânın himayesinde hiçbir zaman evin ilk sahibi kadar katı olmayacaktır.

el-A'zamî, ikinci dönem âlimlerin hadisleri değişik kaynaklardan titiz ve müdakkik bir şekilde toplayarak muhteşem bir bina yapıp sonraki nesillere bıraktıkları, artık sonraki insanlar için de muhtelif hadis malzemelerini farklı yerlerden toplamaya ihtiyaç kalmadığı kanaatindedir.

el-A'zamî usul kaidelerinde gösterilen gevşekliğin bir sebebi olarak da ahlakî seviyenin düşmesini gösterir.¹⁷⁰

el-A'zamî'nin hadis tarihinin tartışmalı konularında olduğu gibi hadis usulü hakkında da kanaatlerini çok net bir şekilde ifade ettiğini görmekteyiz. Bu kanaatlerde el-A'zamî'nin reformist olmadığını, geleneksel müktesebatı yeterli ve anlaşılır bulduğunu çok rahat söyleyebiliriz. Sözelimi klasik hadis usulü kitaplarına eleştiri mahiyetinde yöneltilen hadis usulü kitaplarının hadislerin anlaşılması noktasında pek bir katkısının olmadığı dolayısıyla hadis usulünün reforme edilmesi gerektiği ile ilgili bir soru karşısında el-A'zamî, bu hususta niyete bakılması gerektiğini söylemiştir. Eğer amaç hadislerden kurtulmak ise, hayatlarını Hz. Peygamber'in sünnetine uydurmak

¹⁷⁰ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 22.

istemeyenlerin bir çıkış yolu bulacağını, görmezden geleceği, yanlış tevillerde bulunabileceği ve bu surette sözüm ona pek çok hadisten de kurtulmuş olabileceklerini ifade etmiştir. Yeni bir hadis usulüne ihtiyaç olduğu hususunu ileri sürenler hakkında temkinli yaklaşan el-A‘zamî, yeni bir usule ihtiyaç olduğunu söyleyenlerin bu istek ve iddialarını “yeni bir usule ihtiyaç vardır” veya “yenilenmeli” gibi salt sözcüklerle veya hakkıyla tanımını ve tanıtımını yapılmamış veya formülize edilmemiş birtakım muğlak ifadelerle değil, bilakis bu usulü yazmaları gerektiğini, ayrıca bu usulün pratikte uygulamasını göstermelerini ve mantiken bu usule uyulmasının lüzumlu olduğunu ispat etmeleri gerektiğini söylemektedir.¹⁷¹

2.2.1. Sünnet Kavramı

Sünnet kavramının gerek cahiliye dönemindeki gerekse Hz. Peygamber devrindeki tanımlamalarını yapan el-A‘zamî, Sünnet kelimesinin cahiliye döneminden itibaren yol, kanun, yaşam stili gibi anlamlarda kullanıldığını söyler.¹⁷² Sünnet kelimesinin bizzat Hz. Peygamber tarafından da kullanıldığını ifade eden el-A‘zamî, zamanla bu terimin Hz. Peygamber’in sünneti olarak tanınmaya başladığını ifade eder. Sünnet kelimesinin diğer anlamlarını irdeleyen el-A‘zamî, sünnet kelimesinin farklı yerlerde birçok değişik anlamlara geldiğini de gösterir.¹⁷³ Sünnetin İslâm hukuk kaynaklarından birisi olması onun kendisinden kaynaklı olduğundan değil Kur'an'ın Allah resulüne itaati ve onun örnekliğine uyulmasını emretmesinden dolayı sünnetin kaynak değeri ifade ettiği çıkarımında bulunur. Dolayısıyla sünnetin, yetkisini kendisinden değil Kur'an'ın kendisine biçtiği misyon ve vazifeden aldığını ifade etmiştir.¹⁷⁴

Hz. Peygamber’in yeni doğmuş olan İslâm devletinin en yüksek otoritesi olması dolayısıyla bir takım yeni kurallar ve pratik meselelerle alakalı yeni hükümler vaz etmek zorunda olduğunu söyleyen el-A‘zamî, Kur'an'ın çoğu zaman cahiliye hayat tarzına, örf ve adetlerine aykırı hüküm ve kurallar getirdiğini, Hz. Peygamber’in bunları bize fiili olarak göstermek durumunda olduğunu, sözelimi namaz, zekât, hac gibi yeni hükümlerin nasıl uygulanması gerektiği ile alakalı örneklik göstermesi gerektiği, işte bu

¹⁷¹ Şahyar, Ataullah, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî ile Yetiştirdiği Çevre, Çalışmaları ve Görüşleri Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 1/1, s. 188, ss. 179-190, İstanbul 2003.

¹⁷² el-A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schact’a Reddiye*, s. 47.

¹⁷³ el-A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schact’a Reddiye*, s. 49.

¹⁷⁴ el-A‘zamî, *İslam Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schact’a Reddiye*, s. 53.

pratize ettiği davranış ve uygulamalara sünnet dendiğini, dolayısıyla sünnetin Kur'an'ın vahyedilmesi ile birlikte hayata girdiğini ve hayatın bir parçası olduğunu söyler.¹⁷⁵

Sünnet kavramına yaptığı bu tanımlamalarla el-A‘zamî'nin ehl-i sünnet çizgisine paralel ve benzer yorumlarda bulunduğunu, şaz sayılabilecek bir kanaate sahip olmadığı sonucuna varılabilir.

2.2.2. Hz. Peygamberin Dindeki Yetkisi ve Konumu

Hz. Peygamber'in yetkisi her dönem tartışma konusu olmuştur. Özellikle, haram koyma yetkisinin olup olmadığı, ilave bir hüküm getirip getiremeyeceği sorunsalı halen güncelliğini korumakta ve tartışma programlarına konu olmaktadır.¹⁷⁶

el-A‘zamî'ye göre Hz. Peygamber'in yetkisi Kur'an'ın yetkisinden hemen sonra gelir. Ona göre Hz. Peygamber bu seçkin vasıf ve imtiyazı ümmetinden almamış, bu yetkinliği bizzat ilahi irade ona tahsis etmiştir. Hz. Peygamber'e Kur'an'da biçilen misyonu ilgili ayetleri refere ederek onun dindeki yerini maddeler halinde şöylece sıralar:¹⁷⁷

- 1- Kur'an'ın Müfessiri,¹⁷⁸
- 2- Şari (Kanun Koyucu),¹⁷⁹
- 3- İslâm Toplumu İçin Model Ahlak,¹⁸⁰
- 4- Tam ve Mutlak İtaat Edilecek Kişi.¹⁸¹

el-A‘zamî Hz. Peygamber'in bu yukarıda saydığımız dört görevi ve yetkisi ile alakalı Kur'an'daki ayet sayısına istinaden başka hiçbir delile gereksinim bırakmayacak derecede Hz. Peygamber'in dinde otorite olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in tüm hayatının, kararlarının, emirlerinin bağlayıcı bir yetkiye sahip olduğu, Müslümanların ferdi ve toplumsal olarak hatta Müslüman devletler tarafından da hayatın her alanında Hz. Peygamber'in izlenilmesinin zaruri olduğu kanaatindedir. el-A‘zamî'ye

¹⁷⁵ el-A‘zamî, *İslam Fıkıhı ve Sünnet Oryantalist Schact'a Reddiye*, s. 37.

¹⁷⁶ Habertürk TV, “Habertürk Özel - 20 Temmuz 2017 (Hadislerin İslam'daki Yeri)”, YouTube (3 Mart 2024).

¹⁷⁷ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s.s 26-29.

¹⁷⁸ el-Nahl, 16/44.

¹⁷⁹ el-A‘raf, 7/157.

¹⁸⁰ el-Ahzâb, 33/21.

¹⁸¹ el-Nisa 4/64; Âl-i İmran 3/32; Âl-i İmran 3/132

göre Hz. Peygamber'in sünneti hayati derecede önemlidir ve O'nun hadisleri, Hz. Peygamber'in sünnetinin hazineleridir.¹⁸²

el-A'zamî'ye göre Hz. Peygamber'e itaat etmek farz kılınmıştır ve ona itaat ve ittibanın vefatından sonra sünnetine uymak suretiyle olacağını ifade etmiştir.¹⁸³

2.2.3. Sahâbenin Adaleti

el-A'zamî ilk başta adaleti sözlük anlamı ile irdeleyip bir nevi hakemlik manasında sözünden ve kararından razı olunan kimse veya şahitliğine rıza gösterilen kimse manasına geldiğini söyledikten sonra¹⁸⁴ terim anlam olarak fıkıh usulünde büyük günahlardan ve bazı küçük günahlardan sakınma, dinde ve yaşantıda istikamet üzere olma yalan söylemekten sakınma gibi anlamlar taşıdığını,¹⁸⁵ hadisçilerin kullanım alanında ise kişinin Müslüman ve akıl baliğ olması, fık'dan ve müruetini zedeleyecek şeylerden kaçınması, Allah'a itaat halinde olması, adaletini etkileyecek daha doğrusu zedeleyecek bir şeyle itham edilmemiş olması şeklinde kullanım alanının olduğunu söyler.¹⁸⁶

Fıskın da sözlük ve terim anlamlarını irdeleyen el-A'zamî fık kelimesinin Allah'ın emrine karşı gelme, Allah'ın emirlerini terk etme ve yoldan çıkma manasına geldiğini, iblisin Allah'ın emrinden yüz çevirdiğini ifade eden “fe fesaka an emri rabbihi” yani Rabb'inin itaatinden çıktı ayetinde geçen fesaka ifadesinin yani fıkın itaatten yüz çevirmek anlamına geldiğini söyler.¹⁸⁷ Ayrıca fıkın küfürden daha kapsamlı bir anlama sahip olduğunu bazı ayetlerle delillendirilir.

Fık kelimesinin ıstılahi anlamını inceleyen el-A'zamî sözlükte Allah'ın emirlerine uymamak anlamında kullanıldığını, bu sebeple Müslüman, kâfir ve günahkârı kapsayacağını dinî ıstılahta büyük günah işleyenlere de küçük günahlarda ısrar edenlere de fasık denildiğini, fıkın iki kısmı ayrıldığını bunlardan birincisi; Bidat sebebiyle gerçekleşen fık. İkincisi; Günah sebebiyle oluştuğunu ravinin adaletine zarar veren fıkın günah sebebiyle olan fık olduğunu söyler.¹⁸⁸

Büyük günah işleyen kimselerin şahitlikte âdil kabul edilemeyeceğini, aynı şekilde küçük günahları işlemeye ısrar edenlerin de şahitliğini kabul edilemeyeceğini

¹⁸² el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 53.

¹⁸³ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 31.

¹⁸⁴ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 53.

¹⁸⁵ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 54.

¹⁸⁶ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 55.

¹⁸⁷ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 61.

¹⁸⁸ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 62.

ancak bidat sahibi kişinin haramlardan uzak durduğu takdirde itikadi bakımdan doğru yoldan çıkmış olsa bile şahitliğinin kabul edileceği yönündeki nakilleri zikreder.

Fakihlerin çoğunluğuna göre de kişinin itikadi konulardaki fıskının hadislerin kabulüne engel olmayacağını ancak Yahudi ve Hristiyanların nakillerinin kabul edilemeyeceğini bu noktada icmanın oluştuğunu ifade eder.¹⁸⁹

el-A‘zamî, yalanı helal sayan kimselerden olmaması kaydıyla tevil yaparak fasık olan kişilerin hadislerini kabul edilebileceği hususunda mutezile, ehlisünnet ve haricilerin ibadiyye koluna mensup fıkıh usulü âlimlerinin ittifak ettiklerini zikrederek konu hakkında örnekler sıralar.

Bir haberin kabul edilmesinde en önemli şeyin rivayet edenin hakkında bir zannın galibin oluşması yani doğru söylediğine dair kuvvetli bir zannın oluşması olduğunu ifade eder.

Böyle bir kimse yaşadığı toplum içerisinde yaşantısından dolayı kendisinden razı olunan bir kimsedir. Bir kimsenin âdil olduğuna dair verilecek karar zahire göre sahip olduğumuz bilgiler üzerine kurulur. Zira kişinin iç dünyasını kimse bilemez.¹⁹⁰

el-A‘zamî’ye göre sahâbîlerin hepsi âdildir. Bunlar dışındaki ravilerin adaletlerinin tespitinin ise ravilerle aynı dönemde yaşamış âlimlerin onlar hakkındaki tezkiyeleriyle ravinin âdil olup olmayacağının bilineceğini ifade eder. Adaleti tespit ederken cerh eden kişinin mezhebi bir taassup veya şahsi bir çekişmeye dayanıp dayanmadığının tespiti, ravinin nakillerine karşı tarih ve zamanı kullanmak, ayrıca raviden kitabının aslını isteyerek bir takım incelemeye tabi tutmak gibi yöntemlerle ravinin adaletinin tespitinin yapıldığını,¹⁹¹ bu hususta muhaddislerin daha doğrusu hadis münekkidlerinin olabildiğince ciddi ve tarafsız bir şekilde cerh ve tâdile giriştiklerini, hatta bu hususta farklı mezheplere mensup olarak kabul ettikleri ravilere âdil dediklerini, öte yandan ehl-i sünnete mensup olmasına rağmen birtakım ravileri cerh etmelerini, onların tarafsızlıklarına bir delil olarak sunmuştur.

Sahâbenin bir topluluk olarak bütünüyle âdil sayılmalarına itiraz eden İslâm dünyasından Taha Hüseyin (1889-1973), Ebû Reyze, Ahmet Emîn (1886-1954) gibi münekkidlerin iddialarını ele alan el-A‘zamî, eleştirileri maddeler halinde şöyle sıralar; bu isimlerin getirdikleri argümanların başında;

¹⁸⁹ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 63.

¹⁹⁰ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 60.

¹⁹¹ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 78.

- Kur'an-ı Kerim'de münafıkun suresinin bulunduğunu söylemeleri, ayrıca İslâm toplumunda münafıkların mevcut olduğu,
- Sahâbîlerin birbirini tekfir ettiği,
- Bazı sahâbîlerin büyük günah işlediği,
- Kıyamet günü Hz. Peygamber'in bazı sahâbîlerin onun yanına gelmesinin engelleneceğine dair hadisleri¹⁹²,
- Sahâbîlerin birbirini yalancılık ile itham etmesi,
- Sahâbîlerin tamamen âdil olmasının insan tabiatına aykırı olması iddiası gibi eleştirilerini tek tek ele alarak bunları tartışır.¹⁹³

Sahâbenin âdil olduğu görüşünün dört meşhur mezhep imamı, başta Buhârî, Müslim olmak üzere bütün muhaddisler, ehl-i sünnet ve selef âlimlerince kabul edildiğini nakleder.¹⁹⁴ Taha Hüseyin, Ebû Reyze, Ahmet Emin gibi isimlerin bazı şaz yorumları, cumhurun görüşüymüş gibi nakletmelerini eleştirir. Bu iddialar karşısında el-A'zamî, Kur'an'da sahâbeyi öven ‘ ‘Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz, iyiliği emredersiniz...’ ’,¹⁹⁵ *Böylece sizler insanlara birer örnek olunuz ve Peygamber de size örnek olsun diye sizleri orta bir ümmet yaptık’*,¹⁹⁶ *(iman ve amelde) öne geçenler (ahirette de) öne geçenlerdir. İşte onlar Allah'a en yakın kullardır,*¹⁹⁷ *Allah hepsine cenneti vaat etmiştir,*¹⁹⁸ *İslâm'ı ilk önce kabul eden muhacirler ve ensar ile iyilikte onlara uyanlar var ya Allah onlardan razı olmuş; onlar da Allah'tan razı olmuşlardır.’*¹⁹⁹ *Ashâbıma sövmeyin. Canımı elimde tutan Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz Uhud dağı kadar altını sadaka olarak verse onların bir ölçek hatta yarım ölçeklik sadakasına ulaşamaz*²⁰⁰ gibi ayet ve hadislerle Kur'an'dan ve sünnetten deliller getirerek bu iddiaları çürütmeye çalışmıştır. Bu konuda birçok hadis bulunduğunu söyleyen el-A'zamî, Hatîb el-Bağdâdî'den naklen, sahâbîlerin herbirisinin içyüzünü bilen Allah'ın kendilerini ta'dil ettikten sonra başka kimsenin ta'diline ihtiyaçları olmadığını söylemiştir. Ayrıca bütün

¹⁹² Buhârî, Rikak, 53; Müslim, Fezâil, 27.

¹⁹³ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s, 153.

¹⁹⁴ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s, 154.

¹⁹⁵ Âl-i İmran, 3/110.

¹⁹⁶ el-Bakara, 2/143.

¹⁹⁷ el-Vâkıa, 56/10-12.

¹⁹⁸ el-Hadîd, 57/10.

¹⁹⁹ et-Tevbe, 9/100.

²⁰⁰ Müslim, Fezâilü's-sahâbe, 221.

bu naslardan sonra sahâbenin âdil ve pak olduklarına dair kesin bir yargının oluşması gerektiğini ifade etmiştir.²⁰¹

2.2.4. Hadislerin Sıhhati

el-A‘zamî bir hadisin sıhhatini belirleme hususunda ravinin durumu incelenmeden sadece metnin sahih olmasını yeterli bulmaz. Ravinin aynı zamanda adalet sahibi olmasının da gerektiğini söyler. Ravinin adaletinde meydana gelebilecek bir kusur onun rivayetinin kabul edilmeyeceğini veya edilemeyeceğini netice verir. Zira muhaddisler bir hadisi sahih de olsa sadece âdil ve temiz kişilerden alır. Aynı şekilde metninde de problem olduğu hususunda emareler olan bir rivayetin senedinin ne kadar sahih olursa olsun metnin sahih olmasını gerektirmeyeceğini ifade etmiştir. Tabiri diğer ile senedin sahih olması metnin sahih olmasının garanti etmez demişlerdir.²⁰² el-A‘zamî senedin sıhhatinin metnin sıhhatini gerektirmez fikrine karşı olduğunu, bir müşkile veya şüzûz olmadıkça senedin sıhhatinin %99 oranında metnin sıhhatini gerektirdiği kanaatindedir. Ancak bazı durumlarda sözgelimi gökten el büyüklüğünde balıklar yağdığını söyleyen bir haberin de senedi sağlam diye kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.²⁰³

Hadislerin sıhhati hakkında belirtilen gayri sahih ifadesinin yanlış beyan anlamına mı geldiği? Hususunu tartışan el-A‘zamî, buna cevaben muhaddislerin bir hadisi tahkik ederken veya değerlendirirken öncelikle isnadı tahkik ettiğini, eğer isnadı kusurluysa hadisin mevzuunu incelemeyen hadise zayıf dediklerini çünkü muhaddislerin kriterlerine göre bir hadisin sahih ve kusursuz olabilmesi için hem metnin hem de isnadının kusursuz olması gerektiğini, dolayısıyla bâtil bir isnadla olan sahih bir meselenin de bâtil olacağını ifade etmiştir.²⁰⁴

Hadisin siyak ve sibakını, arka planını, sözün veya olayın sarfedilip gerçekleştiği ortam ve zamanı dikkate almadan hiçbir hadisi tek başına çekip alarak hakkında konuşmanın uygun olmadığını söyleyen el-A‘zamî, diğer hadislerin yardımıyla bütüncül bir bakış açısı geliştirerek sözün bağlamını tamamlayıp öyle değerlendirmek gerektiği görüşüne sahiptir. Senedde bulunan râvîler hakkındaki kanaatleri okuduktan sonra toplama çıkarma yapmak suretiyle matematiksel bir kafa ile düşünerek sıhhat

²⁰¹ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 157.

²⁰² el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 49.

²⁰³ Martı, ‘‘M. Mustafa el-A‘zamî ile Üç Hafta’’, 267.

²⁰⁴ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 308.

değerlendirmesi ve hadisin sağlamlığının belirlenmeye çalışıldığını söyleyen el-A‘zamî, rivayetleri inceden inceye tetkik etmek ve arka plânını kavramak, derinlemesine bir düşünce tarzı ve bütün şartları göz önüne almak suretiyle İmam Müslim’in aynı senede bir keresinde zayıf derken bir keresinde sağlam kabul edebildiğini ifade etmiştir.

Matematiksel bir kafa ile düşünerek sıhhat değerlendirmesi yapmanın bazı problemlere kapı araladığı hususunda çarpıcı bir örnek verir. Şöyle ki; Buhârî, *el-Muvaṭṭa*’dan hocası İsmâil b. Ebû Uveys (ö. 226/841) kanalıyla birçok hadis nakletmiştir. Hâlbuki bu kişinin sadûk ve hafızasından nakilde bulunurken hata yaptığı bilinmektedir. Dolayısıyla Buhârî’nin İsmâil b. Ebû Uveys’ten rivayetleri hakkında sadece senede bakarak yapılacak değerlendirmelerde ilgili rivayete hasen veya zayıf değerlendirilmesinin yapılacağını ifade etmiştir. Ancak burada bilinmesi gerekli şöyle bir durum var ki; Buhârî bu hocasının elinde bulunan ve İmam Mâlik’e okunmuş bir *el-Muvaṭṭa* nüshasından nakilde bulunmaktaydı. Dolayısıyla el-A‘zamî etraflıca araştırma yapılmadan yapılan değerlendirmelerin eksik veya yanlış olacağı kanaatindedir.²⁰⁵

el-A‘zamî bir başka problemi de şöyle aktarmaktadır: İlk üç asırda cerh ve ta‘dilde söz sahibi olan hadis münekkidlerinin sayısının 25-30 şahsı geçmediğini söylemiştir. H. II. asrın tamamını incelediğinde ise Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Şu‘be (ö. 160/776) gibi, bir şahsın sika olduğunu ya da falancanın zayıf olduğunu söyleyebilenlerin sayısının 10’u geçmediğini, ancak günümüzde Buhârî’nin es-*Sahih*’ini hatta bu eserden bir satırı dahi doğru okumayı beceremeyen her öğrencinin bir münekkid kesildiğini, doğru düzgün okumayı dahi beceremediği Buhârî’nin kitabını eleştirdiğinden yakınmıştır. Özellikle de seleflerin tenkitçilik konusunda hayli cüretkâr olduklarını, öyle ki Buhârî ve Ebû Dâvûd gibi önemli muhaddisleri dahi küfürle itham etmekten kaçınmadıklarını ifade etmiştir. Yüksek lisans tezi hazırlayan öğrencilerin hadisleri tektik ederken kolayca zaaf hükmü verdiklerini, hele bir de doktora öğrencisi ise bizzat hadislerin sıhhat ve zaaflarını belirleme ile uğraştıklarını, ‘Bu hadis sahihtir, bu hadis zayıftır’ diye yazdıklarını ifade ederek böylece sahih, hasen veya zayıf hükmünü veren günümüz münekkidine göre elimizde bin kadar hadis kaldığını söylemiştir.

Hali hazırda cerh ve ta‘dil konusundan mümkün olduğunca uzak durmak gerekli olduğunu salık veren el-A‘zamî, hadisin sıhhati hakkında hüküm vermenin asgari şartlarını şöylece sıralar; ‘‘Mütekaddimûnun çalışmalarını inceleyip meselâ onların bu hususta nasıl hüküm verdiklerini öğrendikten sonra talebe yeterince çalışır ve bu sahada

²⁰⁵ Martı, ‘‘M. Mustafa el-A‘zamî ile Üç Hafta’’, 268.

olgunlaşır da uzunca bir zaman sonra kendisinde yeterli cesaret bulabilirse o takdirde bu hususta hüküm verilebilir.” Ayrıca A‘zamî’ye göre bu sahada ferdî çalışmalar yerine muhaddislerden müteşekkil bir heyet çalışmalıdır.²⁰⁶

2.2.5. Hadis Öğretim Metotları

Hiz. Peygamber tarafından hadislerin öğretilmesi hususunda üç metot kullanıldığını söyleyen el-A‘zamî bunların:

- 1- Şifahi (sözlü) Anlatım,
- 2- Yazılı Vasıta (kâtiplere yazdırma)
- 3- Fiili Tatbikat

Olduğunu söyler. Şifahi anlatımın bizzat Hz. Peygamber tarafından önemli şeyleri üç kere tekrar etmek suretiyle veya onlara talimden sonra bilgi seviyelerini ölçmek amacıyla sualler yöneltmek suretiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir. Yazılı vasıtalar olarak hükümdarlara, kabile reislerine, valilere gönderilen mektupları delil olarak sunan el-A‘zamî, bu mektuplardan bazılarının zekât, ibadet şekilleri gibi fıkhi hükümler barındıran içeriklere sahip olduklarını söyler. Fiili tatbikat olarak da Hz. Peygamber’in bütün hayatı boyunca ve hayatın her safhasında mükemmel tarzda dersler verdiğini ve ashâbına da kendisini taklit etmeleri gerektiğini emir ve teşvik ettiğini nakleder.²⁰⁷ Sünnetin yayılması için Hz. Peygamber’in mektepler inşa etmesi, öğretmen ve öğrenciler için mükâfat vaat etmesi, gibi bir dizi tedbirler aldığını belirtmiştir.²⁰⁸

2.2.6. Hadis Öğrenim Metotları

Sahâbenin sünnetleri öğrenmek için hangi yöntemleri kullandıklarını anlatan el-A‘zamî, insanlarda sevdikleri kişiye benzemeye karşı bir iştıyak olduğunu Hz. Peygamber’in de insanlık tarihinde en çok sevilen şahıs olduğunu sahâbenin de Hz. Peygamberi çok sevip ona benzemeye çalıştıklarını, dolayısıyla bunun doğal bir sonucu olarak da sünnetin sahâbe tarafından kolayca öğrenildiğini ifade ettikten sonra²⁰⁹

²⁰⁶ Şahyar, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî ile Yetiştirdiği Çevre, Çalışmaları ve Görüşleri Üzerine”, 185.

²⁰⁷ Buharî, Ezan, 18.

²⁰⁸ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 34.

²⁰⁹ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 35.

sahâbenin hadis öğrenirken ezberleme, yazma ve tatbik etme yöntemleri ile hadisleri öğrendiklerini söyleyen el-A‘zamî bu konuda ilgili örnekleri sevk etmiştir.²¹⁰

Hiz. Peygamber’in hadislerini ve sünnetlerini sahâbîlerin aynı devirde yaşamaları hasiyetiyle vasıtasız bir şekilde bizzat kendisinden kolayca öğrendiklerini ancak Hiz. Peygamber’in vefatından sonra vasıtasız bir şekilde öğrenme imkânı kalmadığını dolayısıyla yeni birtakım usullerin geliştirilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra bu yöntemlerden bahsetmiştir.²¹¹

el-A‘zamî sahâbe devrinde hadis öğreniminin ezberleme, yazma ve tatbik etme şeklinde icra edildiğini, ilk devirlerde ise hadis öğreniminde genellikle sekiz metod kullanıldığını, bunların sema, arz, icaze, münavele, kitabe, i‘lam, vasiyye ve vicade olduğunu ancak sahâbe devrinde sadece sema usulünün kullanıldığını, sahâbe devrinden sonra sema ve arz metodunun en yaygın usuller haline geldiğini bazı âlimlerce bu iki metottan hangisinin daha iyi olduğu hususunda tartışmalar yaşandığını ifade etmiştir.

Bu yöntemlerden vicade hariç herhangi birisi ile hadis almamış olanların hiçbir şekilde bunları kitaplarında kullanma hakkının olmadığını, zaten vicade usulünün ise hadis âlimleri tarafından muteber kabul edilmediğini ifade eden el-A‘zamî bu usulleri tek tek açıklamıştır.²¹²

İcâzet’e ayrı bir önem veren el-A‘zamî, kitaptan öğrenmenin zayıf bir öğrenme usulü olduğunu söyleyerek icâzetli hadis rivayetinin kitapların korunmasında yegâne yol olduğuna kanaat getirmiştir.²¹³ Hiz. Osman’ın istinsah ettirdiği Mushafların yanında onların doğru okunmasını öğretecek kârilere göndermesine, hâlen bu işleyişin devam ettirilerek hafızlık eğitiminde okuma, yazma ile birlikte mutlaka hoca kontrolünde gerçekleşmesinin bu sürecin sağlıklı işleminde çok önemli bir rolünün bulunduğu işaret ederek hadislerin de bir hoca rehberliğinde ve kontrolünde icâzet şartlarını taşıyarak tahammül edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²¹⁴

İcâzet sisteminin temel şartlarının tamamen unutulmuş olduğunu söyleyen el-A‘zamî, Bir şahsın elindeki nüshanın, hocasının elindeki nüsha ile yüzde yüz uyumlu olması durumunda ancak rivayet hakkı olabileceğini aksi takdirde caiz olmadığını

²¹⁰ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 36.

²¹¹ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 41.

²¹² el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 42.

²¹³ Şahyar, "Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A‘zamî, vefeyat (1930-2017)", 189.

²¹⁴ Çalışkan, Dilek, "Kitâb-ı Mukaddes, Kur’ân-ı Kerîm ve Oryantalizm Konferansı", Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, ss. 181-182, İstanbul 2007.

söylemiştir.²¹⁵ Şartları dikkate alındığında icâzetli hadis rivayetinin kitapların korunmasında yegâne yol olduğu kanaatindedir. Pek çok kitabın icazetine sahip olan el-A'zamî, *Kütüb-i Sitte* ile Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*ı, Dârimi'nin *es-Sünen*'i ve Tahâvî'nin kitaplarından bir kısmının icâzetine sahip olduğunu söylerken Kettânî'nin kitabında saydığı hadis eserlerinin hepsini rivayet edebileceğini söylemiştir.²¹⁶ el-A'zamî mutlak icâzet vermek yerine ciddi müeyyidelere bağlanmış şartlı icâzet vermenin sistemin sağlıklı işlemesi açısından büyük önem taşıdığı kanaatindedir.²¹⁷

Bir hadisin hangi usulle alındığını ifade etmek için birçok terim üretildiğini, muhaddislerin bu maksatla bu terimleri senette sık sık tekrar ettiklerini ifade eden el-A'zamî, haddesena, ahberena, enbeena, semia, an terimlerini tanıtip hepsinin aynı değere sahip olmadığını ifade ettikten sonra hadis derslerine devam eden öğrencilerle ilgili düzenli kayıt tutulduğunu, bu derslere devam eden talebelerin sertifika almaya hak kazandıklarını, hadis halkalarına başlayan talebelerin yaşları ile alakalı 10,15,20,30 gibi muhtelif yaşlar kaydedilmiş olmakla birlikte yaşlarının genellikle 20 civarında olduğunu, talebe sayısının ise tahmin etmenin pek mümkün olamayacağını ifade etmiştir.²¹⁸

Hadislerin en az bir asır boyunca sözlü olarak rivayet edildiği ve Ömer b. Abdülazîz 'in emriyle kayda geçirildiği bilgisinin bir faraziye olduğunu, bunun ilk devir hadis tarihi ve edebiyatı ve hadis usulü metot ve yöntemleri hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklandığını, zira hadis öğrenme usullerinin tamamının yani hadis alma yöntemlerinin yazılı malzemeye dayandığını dolayısıyla bir asır boyunca sözlü olarak nakledilip sanki elde yazılı bir materyal yokmuş veya hadisler kaydedilmemiş gibi bir algının yanlış olduğunu ifade ettikten sonra aynı şekilde bir metnin yazılı olmasının onun emin bir şekilde muhafaza edildiğini garanti etmeyeceğini mevcut Yunanca Kitab-ı Mukaddesler özelinde tartışmıştır. Buna mukabil yeryüzündeki bütün mushafların yok edilse bile milyonlarca hafız sayesinde Kur'an'ın bir harfinin bile değiştirilmeden sapasağlam kalacağını ifade etmiştir.²¹⁹

²¹⁵ Şahyar, “Muhammed Mustafa el-A'zamî ile Yetiştigi Çevre, Çalışmaları Ve Görüşleri Üzerine”, 182.

²¹⁶ Şahyar, “Muhammed Mustafa el-A'zamî ile Yetiştigi Çevre, Çalışmaları Ve Görüşleri Üzerine”, 181.

²¹⁷ Hatiboğlu, İbrahim, “Muhammed Mustafa el-A'zamî ile Bursa'da Yirmi Dört Saat”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, ss. 225-226, İstanbul 2007.

²¹⁸ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 51.

²¹⁹ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 53.

2.2.7. Hadis Tenkidi

Hadis tenkidi, sahih hadisleri zayıf hadislerden ayırmak, ravilerin güvenilir veya güvenilirmez oldukları kanaatine varmaktır. Buna göre hadisler, iki açıdan ele alınabilmektedir. Öncelikle hadislerin ravileri tetkik konusu edilir ve bu şekilde cerh ve ta'dil açısından değerlendirilir. Ravi tetkikinden sonra, sened yönünden sağlam kabul edilen hadisler metin yönünden teferruatlı bir şekilde incelemeye tabi tutulur. Dolayısıyla bu inceleme neticesinde hadis metinlerinin sahih veya zayıf olduğuna hükmedilir.²²⁰

el-A'zamî'ye göre muhaddislerin hadis tenkit metodu tartışmaya mahal kalmayacak bir şekilde ilmî bir metottur.²²¹ Muhaddislerin rivayet edilen hadisi tenkit etme, hadisin sıhhat derecesini belirleme, ravinin zabt derecesini tespit etme metodu, çok yönlü ve gelişmiş bir metottur.²²²

el-A'zamî ilk dönem âlimlerinin nakd ifadesini kullandığını bunun tenkit etme anlamına geldiğini, bu ifadenin Kur'an'da geçmediğini söyler. İmam Müslim gibi bazı muhaddislerin يميز sözcüğünü kullandıklarını, kitabının ismine de et-Temyîz adını verdiğini, hadis âlimlerinin genel olarak hadis tenkiti ilmine el-Cerh ve't-Ta'dil ismini verdiklerini ifade etmiştir.²²³

Hadis tenkidinin yani hadisleri inceleme ve araştırma faaliyetinin henüz Hz. Peygamber hayattayken başladığını söyleyen el-A'zamî, bu dönemdeki tenkit şeklinin bir hadis duyulduğu zaman onu bizzat Hz. Peygamber'e gidip sormaktan ibaret olduğunu sahâbenin duydukları hadisleri Hz. Peygamber'e teyit ettirmelerinin sebebini birbirlerinden duydukları şüphe üzerine değil kalplerinin tatmin olması içindi şeklinde ifade eden el-A'zamî bu konuda birçok örnekler verir.²²⁴ Hadisleri ilk inceleyen ise Hz. Ebû Bekir olduğu hususunda şüphenin olmadığını, hadis rivayetinde ise haberleri inceleyen ilk kişilerin Hz. Ömer ve Hz. Ali olduğunu, onların haberlerin nakli hususunda araştırma yapan ilk kimseler olduğunu, onlardan sonra gelenlerin ise Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin bu faaliyetlerine tâbi olduklarını ifade etmiştir.²²⁵

Hz. Peygamber'in vefatından çeyrek asır sonra Hz. Osman'ın öldürülmesi ile birlikte yeni bir döneme girildiğini artık hadis uydurma hareketlerinin yoğunluk

²²⁰ Karakaş, Ali, "Hadis Tenkidi ve Tayyib Okıç". *Turkish Studies-Comparative Religious Studies*, 14/4, s. 650, ss. 643-661, Skopje-Macedonia/Ankara-Turkey 2019.

²²¹ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 47.

²²² el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 85.

²²³ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 81.

²²⁴ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 35.

²²⁵ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 39.

kazandığını, dolayısıyla yine bu dönemde hadis öğrenme, alma ve tenkit etme işinin daha hassas hale geldiğini ifade ettikten sonra ikinci asrın meşhur münekkidlerini zikretmiştir.²²⁶

Hadisin sahihinin zayıfından ayırt edilebilmesi için hadis tenkidinin bir zorunluluk olduğunu zira eğer tenkit işletilmezse İslâm'dan olmayan şeylerin İslâm'a girmesi gibi bir tehlikenin olabileceğini dolayısıyla hadis tenkidinin zorunluluk arz ettiğini ifade eden el-A'zamî, tenkit kelimesini hem etimolojik olarak hem de ıstılahi olarak tarif eder.²²⁷

Hadis öğrenmek için yolculuk yapmanın ilmin ayrılmaz bir parçası olduğunu söyleyen el-A'zamî muhaddislerin farklı bölgelerdeki ilim merkezlerini dolaştığını belirtir. Dolayısıyla hadis münekkidleri raviler hakkında yaptıkları değerlendirmelerde sadece bir bölge ravilerine has kalmamış bütün raviler hakkında değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra el-A'zamî, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) bu konuda şöyle söylediğini nakleder: *“Daha sonra bir grup bu âlimlerden hadiste takip edilecek metodu, hadis ravilerini araştırmayı, zayıf ravileri inceleme ve hadisin rivayet yolları hakkında araştırma yapmayı öğrenmiştir.”*²²⁸ Diyerek isimlerini sıralar. Bundan sonra bazı kişilerde hadisçilerin yöntemini ve hadisin sıhhat durumunu tespit, hadislerini temyiz gibi faaliyetleri öğrenmiştir diyerek bu alandaki uzman isimleri sıralar. Hatta artık bu konuda müstakil eserler yazıldığını daha önce dağınık halde bulunan bilgilerin artık derli toplu bir şekilde müstakil bir eser olarak yazılıp neşredildiğini ifade eder. Bu hususta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahyâ b. Maîn (ö.233/847), Ali b. Medînî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235/849), İshak b. İbrahim (İbn Râhûye) (ö. 238/853), el Hanzalî (ö.238/852), Abdullah b. Ömer el-Kavârîrî (ö.235/849), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö.234/848) gibi isimleri sıralar.²²⁹

el-A'zamî hadisler ve raviler hakkında hüküm vermek ile alakalı üç farklı grubun olduğunu yani üç farklı düşüncenin oluştuğunu birinci gruptakilerin hadisler hakkında sahih ya da zayıf hükmü vermenin mümkün olmadığını çünkü bu tür bir hükmün gayb hakkında bilgi sahibi olmak anlamına geleceğini iddia edenlerin olduğunu,

²²⁶ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 84.

²²⁷ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 33.

²²⁸ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 44.

²²⁹ el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 45.

İkinci grup görüşe göre; hadisler hakkında hüküm vermenin ilham yoluyla olabileceğini Allah'ın muhaddislerin kalbine ilham olarak bu bilgiyi vereceğini dolayısıyla hadis tenkinde herhangi bir ilmî metoda bağlı kalmadıklarını savunanlar,

Üçüncü grup görüş ise; bu gruba göre muhaddislerin tenkiti herhangi bir metoda dayanmaz yorumları tamamen keyfidir. Bu nedenle muhaddislerin hükümleri birbiriyle çok sık çelişmektedir.

el-A‘zamî, İmam Müslim'in *et-temyîz* adlı kitabında bu üç gruba son derece güzel cevaplar verdiğini, muhaddislerin hadis tenkit metodunun tam olarak ilmî usullere dayandığı ve muhaddislerin hadis tenkidinde iki esası dikkate aldıklarını ifade eder. Bunlardan ilki ravilerin durumlarının incelenmesi, ikincisi eğer gerekirse hadis metninin aklî açıdan incelenmesi, raviler hakkındaki araştırmaların ise iki noktada yoğunlaştığını söyler; birincisi ravinin şahsiyeti ve ahlaki durumu ki bu hadis terminolojisinde adalet olarak isimlendirildiğini, İkincisi; ravinin naklettiği rivayetler ile alakalı ne derecede titiz olduğu ki; bu da hadis ıstılahında zabt ve itkan olarak tesmiye edildiğini belirtir.²³⁰

Tasnif sisteminin ravilerin rivayetlerini sınıflandırmak için geliştirildiğini söyleyen el-A‘zamî hadis münekkidlerinin kriterlerine göre bir hadisi kabul etmek için zabtın yeterli olmadığını bunun yanında ravinin de adalet sahibi olması gerektiğini ifade ettikten sonra bu hususta bilgiler vermiştir.²³¹ İbn Hacer'in ravileri 12 tabakaya ayırdığını, bu sınıflandırmaya diğer muhaddisler tarafından umumiyetle uyulduğunu, ravilerin tasnif sisteminin sonuç itibarıyla hadis tasnifini doğurduğunu ifade etmiştir.²³²

Hadislerin makbul ve merdud olmak üzere ikiye ayrıldığını, makbul olanların genel çerçeve itibarıyla sahih ve hasen diye ikiye ayrıldığını, bunlarında yine kendi içerisinde sahih li zatihi, sahih li gayrihi ve hasen li zatihi, hasen li gayrihi şeklinde kategorilere ayrıldığını merdud olanlarında kendi içerisinde iki kısma ayrıldığını ifade ettikten sonra²³³ bu sınıflandırmaya dâhil olan hadislerdeki aranan şartları veya reddetme gerekçelerini sıralamıştır.

el-A‘zamî, insanlar arasında elmas ve mücevher gibi değerli şeylerin sahtesini yapmanın mâlum olduğunu, dolayısıyla hadis gibi kıymetli bir materyalinde sahtesinin yapılmaya çalışıldığı kanaatindedir. Hz. Peygamber'e isnad edilen uydurma haberlerinin iki kısmı ayrıldığını, bunlardan ilkinin kasten bile bile uydurulduğunu ve buna mevzu

²³⁰ el-A‘zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, s. 48.

²³¹ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 94.

²³² el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 97.

²³³ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 97.

hadis dendiğini, diğerinin ise gerekli itina gösterilmeden kasıtsız olarak bir haberin Hz. Peygamber'e isnad edilmesi durumu ki buna bâtil hadis dendiğini ifade ettikten sonra kasıtsız olarak hadis uydurmanın tanımlamalarını yapmış bu hususta örnekler vermiştir.²³⁴

Ömürlerinin çok büyük bir kısmını Hz. Peygamber'in hadislerini araştırmaya adanmış muhaddislerin mevzu hadisleri anlama hususunda profesyonelleştiğini, bunun tıpkı uzun süredir bir şairin veya bir yazarın eserini okuduktan sonra artık o yazarın üslubuna hâkim olan ve bir cümlemin veya bir şiirin bu şairin şiiri olup olamayacağına bir okumakla karar veren veya verebilen bir kişinin durumuna benzediğini ifade eden el-A'zamî, bununla birlikte muhaddislerin uydurma rivayetleri tespit etmek amacıyla bir takım kaideler geliştirdiklerini hususan İbn Kayyim'in (ö. 751/1350) bu hususta genel kaideler tanımladığını ifade ederek bunları tek tek maddeler halinde sıralar.²³⁵ Daha sonra mevzu hadisler üzerine yazılmış eserlerden bahseder.²³⁶

Hz. Peygamber'in "*Her kim bile bile benim söylemediğim bir şey bana isnad ederse, cehennemdeki yerine hazır olsun.*"²³⁷ Gibi ikazlar barındıran hadislerinden dolayı sahâbe-i kiramın çok dikkatli davrandığını bu sebeple sahâbîlerin hafızasından emin olmadıkları zaman hadis rivayet etmekten kaçındıklarını ifade etmiştir.²³⁸

2.2.8. Ana Kaynaklardan Evvelki Hadis Kitapları

el-A'zamî ana kaynaklardan evvelki hadis kitapları ve özellikleri hakkında bilgiler verir. Bunların iki kısımda incelenebileceğine ifade eden el-A'zamî;

- 1- Herhangi bir tasnife tâbi olmadan sadece Hz. Peygamber'in hadislerine kapsayan kitaplar, hadis mu'cemleri,
- 2- Hem dört halifenin hem de diğer sahâbe ve tâbiîn'un fetvalarıyla meczedilmiş olan Hz. Peygamber'in hadislerini ihtiva eden risaleler olduğunu söyler.²³⁹

İlk yazılan eserlerin herhangi bir konu dağılımına sahip olmadığını ancak h. I. asrın ortalarından itibaren muamelata dair konuların kitaplarda gözükmeye başladığını ve giderek ahkâm hadisleri ile İslâm hukukçularının fetvalarının kitaplarda yer bulduğunu ayrıca artık her kitabın tek bir konu ile alakalı yazıldığını, ikinci asrda hemen hemen

²³⁴ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 106.

²³⁵ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 109.

²³⁶ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 110.

²³⁷ Buhârî, *İlim*, 38.

²³⁸ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 79.

²³⁹ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 113.

bütün fıkhi meseleleri ihtiva eden kitapların ortaya çıktığını söyledikten sonra İmam Mâlik'in *el-Muvatta* isimli eserinin buna örnek olduğunu ifade eder.²⁴⁰ Daha sonra değişik üsluplarla Müsned, Câmi', Sahih, Sünen, Müstahrec ve Mu'cem şeklinde değişik isimlerle artık bir hadis edebiyatının varlığından söz eden el-A'zamî, bu ilk devre ait kitapların birçoğunun kendisinden daha sonra yazılan ve ansiklopedik çapta çalışılan hadis kitapları içerisinde özümsemediğini böylece müstakil hürriyetlerini muhafaza edemediklerini ancak o devrin üslubuna aşına olarak ve müdakkik bir nazarla onların yerlerinin hala tespit edilebilir olduğunu ve pek çoğunun yeniden meydana çıkarılabileceğini ifade etmiştir.

Dolayısıyla ilk devirde yazılan kitap ve risalelerin aslında kaybolmadığını sonraki ulemanın eserleri içerisinde özümsemediklerini söylemiştir.²⁴¹

Hadis edebiyatında aktarma metotlarından bahseden el-A'zamî dört adet aktarma metodunun olduğunu bunların;

Birinci aktarma metodu: Aynı hadisin başka raviler tarafından kelimesi kelimesine rivayet edilip aktarma yapılan kitaba işaret edilmemesi sadece müellife atıf yapılması,

İkinci aktarma metodu: Aynen kelimesi kelimesine aktarma ancak harici bilgileri kitabın kenarına ilave ederek aktarma,

Üçüncü aktarma metodu: Aynen kelimesi kelimesine aktarma ancak konu ile ilgili olmayan ifadeleri atlayarak aktarma,

Dördüncü aktarma metodu: Uygun cümle veya kelimelerle aktarma yani mana üzere rivayet olduğunu söylemiştir.

2.2.9. Mütevatir Hadis

Mütevatir hadis kavramı da zaman zaman tartışılan bir konu olagelmıştır. Genel hatlarıyla, yalan üzerinde anlaşmaları -tecrübe ve âdete dayanan- aklın kabul edemeyeceği kadar çok sayıda bir topluluğun görerek veya işiterek naklettikleri haberlerdir. Hz. Peygamber'den kelimesi kelimesine naklediliyorsa lafzi mütevatir. Mana olarak naklediliyor veya sadece olay naklediliyorsa manaca mütevatir denilmiştir.²⁴²

Genel görüş nakledilen konunun kesinlik taşıması ancak nakledenlerin sayısının belirsizliğidir. Muhaddisler arasında mütevatir hadis için gerekli görülen ravi sayısı hakkında ihtilaf vardır. Dört ila birkaç yüz arasında değişen rakamlar zikredilmiştir. el-

²⁴⁰ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 114.

²⁴¹ el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 115.

²⁴² Karaman, *Hadis Usulü*, s. 31.

A‘zamî’ye göre bir hadisi söz gelimi dört sahâbî zikretmiş ise, bu sahâbîlerin dünyanın farklı yerlerine yayılan talebeleri varsa ve bu talebelerin sayıları rivayet zincirinde gitgide artmışsa o zaman bu dört sahâbînin rivayeti de işitenler açısından mütevatir sayılır.²⁴³

el-A‘zamî’nin bazı kavramları anlatmada geleneksel öğretinin dışına çıkarak benzetme, karşılaştırma, örnek olay veya senaryo kullanarak veya günlük hayatta şahit olduğumuz olgu ve olayları işin içine katarak kavramların anlaşılmasını kolaylaştırdığını görürüz.

Sözgelimi İstanbul’da gerçekleştirilen ve yaklaşık bir ay kadar süren ve 35 kadar katılımcının olduğu hadis dersleri esnasında el-A‘zamî katılımcılardan bir adet yalan cümle yazmalarını istemiş, daha sonra yazılan yalan içerikli cümleleri herkesin duyabileceği bir şekilde okutmuş ve sonuç olarak yazılan hiçbir yalanın diğerine benzemediğine vurgu yapmıştır. Bu veriden hareketle şu çıkarımda bulunur: sahâbe dünyanın farklı beldelerine dağılmış olmalarına rağmen ayrı beldelerde ve ayrı zamanlarda aynı şeyi nakletmişlerdir. İşte elde ettiği bu veriyi hadis ilimlerine uyarlayarak “tevatür” kavramını şu şekilde izah etmeye çalışmıştır: “Öyleyse farklı beldelerde yaşayan ve birbiriyle karşılaşarak ortak yalan uydurması imkânsız olan iki kişinin aynı şeyi söylemesi bile tevâtürdür.” el-A‘zamî analoji, temsil, mantıksal önermeler hatta yukarıda da değinildiği gibi memuriyete alımlarda kişinin sağlık kontrolüne girmesini bile hadisin, cerh ve ta’dil, tevatür, ile’l gibi en muğlak meselelerini anlamada kullanıp kavramayı kolaylaştırdığı görülmektedir.²⁴⁴

Kendisinden önce mütevatir hadisin kabul şartı ile ilgili ravi sayısının minimum dört olduğunu yukarıda zikretmiştik. Böylece -yeterli şartlar sağlandığı takdirde- el-A‘zamî bu sayıyı ikiye kadar indirmiş olmaktadır.

2.3. Oryantalist Fikirlerle Bakışı ve Mücadelesi

el-A‘zamî’nin oryantalizm ile mücadelesine geçmeden önce oryantalizm hakkında kısa bir bilgilendirme yapma uygun olacaktır.

Doğu ve Batının varlığı kadar eski bir tarihe sahip olan oryantalizm, bir anlamda Doğunun Batı tarafından incelenmesi, bir anlamda da bu şekilde Batının kendi bilincine ulaşmasının bir aracı olarak gözükmektedir.²⁴⁵

²⁴³ el-A‘zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, s. 74.

²⁴⁴ Martı, “M. Mustafa el-A‘zamî ile Üç Hafta”, 272.

²⁴⁵ Bulut, Yücel, *Oryantalizm’in Kısa Tarihi*, 9. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 7.

Batı merkezci bir yaklaşıma sahip olan oryantalizm, Batı dışı toplumları sorunlu olarak görüp oryantalizmin de tek geçerli çözüm olduğunu sunarken bu arada geliştirdiği kuram ve metodlara bilimsellik zırhı giydirmiştir.

Oryantalist faaliyetler tarihine bakıldığında Doğulu devletler ile girilen ilişki biçimine göre değişkenlik göstermesine bağlı olarak batılı devletlerin oryantalist yaklaşımlarında farklılıklar gözükse de bu faaliyetlerin hepsinde ortak bir bakış açısı olduğu görülmektedir: Doğu, Batı için her zaman tehdittir. Batının yapması gereken bu tehlikeden kurtulmak Doğuyu hükmü altına almaktır. Bu nedenlerden dolayı Batı, Doğuya karşı olan pozisyonunu kendi içerisinde kurguladığı bir çatışma ve hâkimiyet mücadelesi üzerinden bütün faaliyetlerini yürütmektedir.²⁴⁶

Oryantalizm kelimesi ilk defa terim olarak 1779'da İngiltere'de kullanılmıştır.²⁴⁷ Ancak tarihi süreç içerisinde oryantalizmin rahatsız edici bir kavrama dönüşmesi özellikle Doğulu halklara karşı sempati duymayan, onlara düşmanca yaklaşan bir içeriğe sahip olması nedeniyle Edward Said gibi düşünürler oryantalizmi sömürgeciliğin keşif kolu olarak görmüşler, Edward Said gibi düşünürlerin tespitleri ve tenkitlerinin birçok taraftar bulması neticesinde oryantalizm kavramından nefret edilir hale gelmiştir.

Bu tür tespit ve tenkitler karşısında oryantalistler çok rahatsız olmuş, 1973 yazında Paris'te düzenledikleri 29. Uluslararası Oryantalistler Kongresinde yapılan oylamada oryantalist terimini resmen yürürlükten kaldırmışlardır. Kongrenin adını ise Kuzey Afrika ve Asya Konulu Uluslararası Beşeri Bilimler Kongresi olarak değiştirmişlerdir.²⁴⁸

2.3.1. Bazı Oryantalist Çalışmalar

1. Öncelikler sırası belirleyerek Müslüman Doğuyu öğrenmenin ilk koşulu olarak Arapçayı öğrenmek gerektiğine karar verip 1539'da College de France'de ilk Arapça kürsüsünü kurdular.
2. İslâm'ı tarihsel ve toplumsal bir olgu olarak gösterdiler.
3. Çalışmalarında telif edilen eserlerdeki mevzu, zayıf ve çelişkili rivayetleri çokça kullandılar. Özellikle Taberî (ö. 310/923), Ya'kübî (ö.292/905'ten

²⁴⁶ Bulut, *Oryantalizm'in Kısa Tarihi*, s. 9.

²⁴⁷ Altıkulaç, Tayyar, "Oryantalistlerin Mushaf Tarihine Yaklaşımlarında Dikkat Çeken Kırılma" *Muhammed Mustafa el-A'zamî, Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 327.

²⁴⁸ Bulut, *Oryantalizm'in Kısa Tarihi*, s. 1.

sonra), İbn Sa'd (ö. 230/845) gibi müelliflerin eserlerini çokça suiistimal ettiler.

4. Hz Peygamber'in risaleti ve Kur'an-ı Kerim'in ilahi bir kelim olduğu hususunda şüphe uyandırmaya çalıştılar.
5. İslâm'ın Yahudi ve Hristiyan kaynaklarına dayandığını,
6. Nüzul dönemi ile Hz Ebû Bekir mushafı arasında rivayet yetersizlikleri olduğunu,
7. Hz. Ebû Bekir mushafı ile Hz. Osman mushafları arasında rivayet yetersizliği ve bazı çelişkiler olduğunu,
8. Kur'an metninin II. , III. ve diğer asırlarda son şeklini aldığını, Hz. Osman mushafının mevcut olmadığı gibi iddialar ile şüphe uyandırıcı veya çarpıtıcı birçok faaliyet yürüttüler.²⁴⁹

Bu faaliyetlerin yanında, bazı tahkik, tercüme faaliyetlerinin yanı sıra ilk İslâm ansiklopedisi de oryantalistler tarafından hazırlandı. Yine birçok yazma eser ve kadim mushaf onlar tarafından Avrupa'ya taşınarak arşivler oluşturmak gibi önemli bilimsel çalışmalar da yapmışlardır.²⁵⁰

el-A'zamî, dil öğreniminden, yabancı literatür taramasına, kaynak araştırmasından, yazma nüsha uzmanlığına kadar birçok alanda modern ilim adamı olma vasfını hakkıyla kazansa da İslâm'ın sabitelerinden taviz vermemiş, ümmetin sömürgecilik sonrasında pek çok değerini kaybettiğini, kendisinin de kaybolan değerlere dönmek ve sömürgecilerle yandaşlarından kurtulmak gayesiyle çabaladığını ifade etmiştir.²⁵¹

Müsteşriklerin, birbirlerinden tamamen uzak, bağımsız ve kendi başına yapılmış basit araştırmalar gibi yazdıklarını ama aralarında gerçekten çok sıkı bir ilişki bulunduğunu, birbirini tamamlayan konularda uyum içinde ve anlaşmalı çalıştıklarını söyleyen el-A'zamî, Müsteşriklerin en büyük sorunlarının Kur'an olduğunu, tek ortak kaygılarının ise: "Sünneti nasıl inkâr ederiz?" olduğunu düşünmektedir.²⁵²

²⁴⁹ Altıkulaç, "Oryantalistlerin Mushaf Tarihine Yaklaşımlarında Dikkat Çeken Kırılma", s. 328.

²⁵⁰ Altıkulaç, "Oryantalistlerin Mushaf Tarihine Yaklaşımlarında Dikkat Çeken Kırılma", s. 329.

²⁵¹ Şahyar, "Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A'zamî", 185.

²⁵² Martı, "M. Mustafa el-A'zamî ile Üç Hafta", 270.

Müsteşriklerin Müslüman ilim adamları üzerindeki etkisinin olduğunu söylerken sözgelimi Fazlurrahman'ın "yaşayan sünnet" de dâhil olmak üzere bütün fikirlerinin Schacht'ın Origins adlı eserinden alındığını satır satır tespit ettiğini ifade etmiştir.

Martı'nın naklettiğine göre el-A'zamî'ye yöneltilen müsteşriklerin acaba Hristiyan tarihinden etkilenecek mi sünnetin de İncil gibi sonradan kayda geçtiğini iddia ediyorlar?" sorusuna, "Hayır, onlar gerçeği pekâlâ biliyorlar ancak bizim onların düşündüğü gibi düşünmemizi istiyorlar ve bunu empoze ediyorlar." Şeklinde görüş belirtmiştir.²⁵³

el-A'zamî Herhangi bir sözlü muhafaza olmaksızın 600-700 yıl hiçbir iz bırakmaksızın ortadan kaybolan Tora'nın meşruiyet ve güvenilirliğini kabul eden oryantalistlerin, tek bir hadis için 800 ravi halkasının gerekliliğini şart koşması hususunda çifte standart ifadesinin iltifat yerine geçeceğini ifade etmiştir.²⁵⁴

İbn Sîrîn'in ifade ettiği "*Şüphe yoktur ki, bu ilim dindir; öyleyse ilmî kimden aldığınıza dikkat edin*"²⁵⁵ meşhur sözü gereği oryantalistlerden bir şey alınmaması gerektiğini savunan el-A'zamî, Oryantalizmin temel ilkesinin, Hz. Peygamber'in hallüsünasyon gören bir hasta olmakla beraber halkını kandırıp aldattığı veya bir kurgu ve oyun ile tüm tarih boyunca Müslüman toplum tarafından yaratılan hayali biri olduğuna inandırmak olduğunun altını çizmiştir.

Dolayısıyla Müslümanlara ve İslâmî kaynaklara önyargılı olan oryantalistlerin her girişiminin reddedilmesi gerektiği görüşündedir. Müsteşrik çalışmaların tarafsız ve aydınlanmış bir yabancının ilgilendiği konuyu daha keskin bir göz ve daha derin bir mantıkla idrak edebileceği öncülü üzerine kurulduğunu ifade eden el-A'zamî, bu varsayımın ağırlığını kabul etmenin mümkün olmadığını zira müsteşriklerin de ön yargılardan bağımsız olmadığını söylemiştir. Bu kanatine delil olarak oryantalizmin geçmişinin incelenmesinin yeterli olacağını ifade etmiştir. Bu hususta iddiasını desteklemek üzere Edward Said'in oryantalizm hakkındaki: "Oryantalizm esasında Doğuya hükmetmek temennisinde olan siyasi bir öğretilerdir." Görüşünü nakletmiştir.²⁵⁶

Bazı Yahudi ve Hristiyan araştırmacıların, eserlerini İslâm'ı tahrif etme amacıyla yazdıklarını belirten el-A'zamî, yine bazı oryantalistlerin İslâm ile ilgili yaptıkları

²⁵³ Martı, "M. Mustafa el-A'zamî ile Üç Hafta", 270.

²⁵⁴ el-A'zamî, "Müslümanlar İslami Çalışmalar Üzerindeki Müsteşrik Otoritesini Niçin Reddetmelidirler?", s. 245.

²⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, s. 152.

²⁵⁶ el-A'zamî, "Müslümanlar İslami Çalışmalar Üzerindeki Müsteşrik Otoritesini Niçin Reddetmelidirler?", s. 248.

çalışmalarda Müslümanların kendi kaynaklarında yer alan çeşitli bilgileri de ya kısmen ya da tamamen tahrif ederek ele aldıklarından söyleyip, batılılardan gelen çalışmalar hususunda dikkatli olunması gerektiğini söylemiştir.

Dolayısıyla el-A‘zamî başta dinî kaynaklarımız olmak üzere kendi müktesebatımızı güvenilir, dinine bağlı şahsiyetlerin eserlerinden; kendi gözümüzle, kalbimizle, aklımızla okumamız gerektiğini düşünmektedir.²⁵⁷ el-A‘zamî’ye göre oryantalistlerin eserlerinden Müslüman araştırmacı veya öğrenciler istifadeden daha çok haysiyet cellatlığını, sabitelerinden şüpheyi düşmeyi öğrenebilir. Başka bir amaçla onların çalışmalarından yararlanılamaz. Onlara kesinlikle güvenilemez.²⁵⁸ el-A‘zamî’ye göre Müslümanlar yanlış anlamadan dolayı hata yapar; ancak oryantalistler kötü kasıt ve hedefleri sebebiyle hata yapar.²⁵⁹

el-A‘zamî’nin oryantalist fikirlere bakışı ve mücadelesi iki kısımda ele alınabilir.

Birinci kısım: Hadis eksenli mücadele ve reddiyeleri

İkinci kısım: Kur'an eksenli mücadele ve reddiyeleri

2.3.2. Hadis Eksenli Mücadele ve Reddiyeleri

Hadis ilmine Diyûbend’de başlayan el-A‘zamî, meslekten hadisçidir. Diyûbend’de öğrenciyken *Mişkatü’l-Mesabih*, *Sihah-ı Sitte* dâhil 10 tane hadis kitabı ve hadis usulü okumuş, bunlar sonraki mücadelelerinin alt yapısını oluşturmuştur.²⁶⁰

Hindistan ve Pakistan’daki oryantalist faaliyetler neticesinde sünnetin ve hadisin değeri ve itibarı kırılmaya başlandığı bir dönemde bu oryantalist söylem ve iddialara karşı sayıca az miktarda âlim eserleriyle karşılık veriyor ancak el-A‘zamî bu eserlerin yeterli ve gerekli müdafaayı yapmakta yetersiz kaldığını düşünüyordu. Çünkü eserlerin çoğu akademik olarak yetersiz ve İngilizce dilinde yazılmamıştı. el-A‘zamî eline imkân geçmesi halinde akademik bir eser yazabileceğine ve batılı okur ve araştırmacıları yüzde yüz ikna edeceğine inanıyordu. Mısır ve Katar’da Arapça ve İngilizcesini iyice geliştiren el-A‘zamî, aradığı fırsatı Katar’da yakaladı. Daha önceden Cambridge’de doktora yapan bir arkadaşının tez danışmanının Katar’a ziyareti esnasında, onun tez danışmanı ile konuşmuş ve kendisini kabul edebileceğini söylemesi üzerine Cambridge’deki eğitim hayatına başladı. Artık oryantalizm’in merkezi sayılabilecek bir yerde bulunuyordu.

²⁵⁷ Hatiboğlu İbrahim, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî ile Bursa’da Yirmi Dört Saat”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, ss. 225-226, İstanbul 2007.

²⁵⁸ Şahyar, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî ile Yetiştirdiği Çevre, Çalışmaları ve Görüşleri Üzerine”, s. 188.

²⁵⁹ Hıdır, “Mustafa el-A‘zamî’nin Oryantalistik Kur’an-Hadis Literatüründeki Algısı (ve etkisi)” s. 402.

²⁶⁰ el-A‘zamî, “Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu” (Görüşme 18 Aralık 2009).

Birlikte çalıştığı isimler arasında A. J. Arberry (ö.1969) ve Roberth Bertram Serjeant (ö.1993) gibi meşhur oryantalistler vardı. 1964-1966 yılları arasında doktora eğitimini sürdürdüğü zaman diliminde önce A. J. Arberry sonra Roberth Bertram Serjeant danışmanlığında zaman zaman ihtilaf ve tartışmalar yaşasa da *Studies in Early Hadith Literature* adlı teziyle doktorasını tamamladı. Bu onun ilk akademik kitabı idi ve tezi hadislerin sonradan yazılmaya başlandığı ve sözlü rivayete güvenilemeyeceği gibi oryantalist iddialara bir cevap ve ilmî reddiye olma özelliği teşkil ediyordu. Hadislerin Hz. Peygamber (s.a.v) hayatta iken yazılmaya başlandığını savunan el-A‘zamî, araştırmaları neticesinde 65 sahâbînin farklı şekillerde hadis yazma işini üstlendiğini ortaya koymuştur. *Studies in Early Hadith Literature* adıyla hazırladığı tez ilim dünyasında büyük ses getirmiş, Müslümanlar modern teknik ve yöntemlerle akademik bir eser ortaya koyamazlar algısını kırmıştı. Daha sonra bütün çalışmalarını oryantalist iddialara cevap vermek üzere yapıyordu. Zira el-A‘zamî şöyle düşünüyordu: Kur’an sadece Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Muhammed vd. gibi peygamberlerin tebliğ ve irşad cümlelerini ihtiva etmiyor. Aynı zamanda firavun, nemrut ve Mekke müşrikleri gibi karşı tarafın iddialarını ve argümanlarını da barındırıyordu.²⁶¹ Dolayısıyla öncelikle onların iddialarının ne olduğu, hangi verileri ortaya koyup hangi motivasyonla beslendiklerini çok iyi bilmek gerekiyordu. el-A‘zamî oryantalizmin merkezinde onların bütün teknik ve taktiklerini yakından öğrenme fırsatı bulmuştu. Daha sonra İgnaz Goldziher, Schacht gibi eserleri oryantalist dünyada “kaynak kitap” muamelesi gören ve adeta başucu kitabı olan oryantalistlerin iddialarına yazdığı kitap, makale ve reddiyelerle ilmî ölçülerle ve akademik bir üslupla cevaplar verdi. Yine oryantalistlerin hadisleri dijital ortama aktarma fikirlerinin olduğunu öğrenince elini çabuk tutarak onlardan önce bu işe girişmiş, Concordance'a alternatif ve fakat daha gelişmiş ve daha bütüncül bir çalışma yapmaya çalışarak hadisleri dijital ortama aktarmaya başlamış ve bu işe yıllarını vermiştir. Takriben 150 bin kadar hadisi Arapça olarak sisteme dâhil etti. Burada 1978 yılında ilk bilgisayarı alarak başlayıp 1991 yılına kadar toplam 13 yıllık fiili bir çalışma yapıldığını dikkate almak gerekir.²⁶² Bundan sonra Oryantalistlerin hadislerin sonradan yazıldığı iddiaları karşısında hadislerin Hz. Peygamber hayattayken yazılmaya başlandığını ispatlamak için kaynak ve literatür araştırması yapmış, ülke ülke, müze müze gezerek orijinal ve otantik eser keşfetme mücadelesine girişmiş, bu hususta daha önce Hz.

²⁶¹ İbn Haldun Üniversitesi (İHU), “Büyük Muhaddis Mustafa el-Azamî Vefatının Üçüncü Yılında Anıldı”, (Erişim 19.12.2023).

²⁶² Hıdır, “Mustafa el-A‘zamî 'nin Oryantalistik Kur'an-Hadis Literatüründeki Algısı (ve etkisi)” s. 399.

Peygamber zamanında ona kâtiplik yapan sahâbî sayısını yaptığı çalışmalar ile 45'ten 65'e kadar çıkarmayı başarmış, bu hususta *Küttabu'n-nebi* isminde bir eser kaleme alarak bu isimleri teker teker yazmıştır.

2.3.3. Kur'an Ekseni Mücadele ve Reddiyeleri

Aslında meslekten hadisçi olan el-A'zamî, Diyûbend'deki tahsil hayatında Kur'an ilimlerinde de eğitim görüp, tefsirin altyapısı için önemli olan ve kişiye bazı edebi, belagat ve dil becerileri kazandıran eserlerin yanında birçok şerh ve tefsiri ihtiva eden okumalar yapmış Kur'an ilimlerinde de belirli bir yetkinliğe ulaşmıştı.²⁶³ Ömrünün uzunca bir kısmını hadis ilimlerine ayırsa da hiçbir zaman Kur'an çalışmaları yapmaktan geri durmamış. Ömrünün sonlarına doğru Kur'an ilimlerine yönelerek bu sahada çalışmalar yapmaya yoğunlaştı. Özellikle Kur'an'ın cem edilmesi ve tahrif edilmeden muhafaza edilmiş olması ile ilgili bir kitap yazmayı düşünüyordu. Bu hususta *İslâmic Studies: What Methodology* başlığını taşıyan bir çalışmaya başladı. Ve bu çalışmaya koyulalı birkaç yıl olmuştu ki 1999 yılında *The Atlantic Montly* dergisinde gazeteci Toby Lester'in "*What is the Kur'an?*" *Kur'an Nedir?* isimli makalesini okuyunca artık bütün mesaisini bu alana kaydırmış ve bu makaleye cevap mahiyetinde bir kitap yazma işine koyulmuştur. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi Lester bu makalesinde Kur'an'ın tahrif edildiğini iddia etmiş, Müslümanların ilmî ölçütler içinde buna bir reddiye yapamayacaklarını söyleyerek Müslümanlara meydan okudu. Lester makalesinde Yahudi ve Hristiyan âlimlerden alıntılar yaparak yaptığı için el-A'zamî Eski Ahit, Yeni Ahit ve Kur'an'ı karşılaştırmalı mukayese yapmak istemiş böylece Kur'an'a karşı abartılı, insaf dışı ve peşin hükümlü ancak Yahudi ve Hristiyan kaynaklarına anlayışlı, müsamahakâr ve idareci bakış açısına sahip olan oryantalist tavrın ikircikliğini okuyucuya göstermek istemiştir. Tıpkı hadislerde olduğu gibi Kur'an özelinde de, Kur'an'ın sonradan yazıldığı, Tahrifata uğradığı, Tevrat gibi tarihi olduğu, beşte birinin anlaşılabilir olduğu²⁶⁴ Hz. Peygamber'in ilk vahiyleri unuttuğu²⁶⁵ gibi iddiaları yine iddia sahipleri oryantalistlerin kendi argümanları üzerinden tenkit etmiş, mantıki ve ilmî reddiyeler ortaya koymuştur.

²⁶³ el-A'zamî, "Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu" (Görüşme 18 Aralık 2009).

²⁶⁴ Kahveci, İhsan, "el-A'zamî'nin Kur'an Tarihi Çalışmalarına Katkıları", *Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 357.

²⁶⁵ Kahveci, "el-A'zamî'nin Kur'an tarihi çalışmalarına katkıları", s. 367.

2.4. Hadis İlmine Katkıları

Hadis ilmine bakış ve katkı anlamında el-A'zamî'ye bakıldığında, onun gelenekle gelecek arasında bir yerde durduğunu görürüz. O, reddi miras yapmadığı gibi geleceğe de gözlerini kapamamıştır. Adeta bir ayağı gelenekte bir ayağı gelecekte olacak şekilde bir konum almıştır. Her fırsatta gelenekten uygun malzemeleri bulmasını bilmiş ve onlarla bir merdiven yaparak geleceğe tırmanmıştır. Dolayısıyla bu yönüyle el-A'zamî'nin geçmişle çağdaş zamanlar arasında bir köprü görevi gördüğü söylenilebilir.

Merdivenin görevi üzerine tırmanılarak arzu edilen şeyi almaya veya ulaşmaya yardımcı olmaktır. Aynı şekilde köprü'nün görevi bir noktadan başka bir noktaya ulaşımı ve erişimi kolaylaştırmaktır. Dolayısıyla el-A'zamî, hadis ilmine katkı bağlamında yaptıklarıyla, yöntemleriyle insanlara geçmişten günümüze merdiven ve köprü olmayı göstermektedir.

Günümüzde bazı kimselerin eserlerinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) adını herhangi bir saygı ifadesi kullanmadan zikrettiklerini ifade eden el-A'zamî, bu durumu bir 'hastalık' olarak nitelendirmiştir. Müslüman âlimlerin bu konuda daha hassas davranmaları gerektiğine dikkat çekmiştir.²⁶⁶ Danimarka'da Hz. Peygamber'i tasvir eden karikatürü protesto etmek için İslâm dünyasındaki tepkilerle ilişkilendirerek Hz. Peygamber'in karikatürünü çizen kişiyle ona iman ettiğini söylediği hâlde onun emir ve yasaklarını dikkate almayan kişi arasında herhangi bir fark olmadığı kanaatindedir.²⁶⁷

Hz. Peygamber'in ismi her geçtiğinde mutlak sûrette salâvat getiren, istisnasız bütün sahâbe ve hadis imamlarından bahsederken de rahmetullahi aleyh diyen el-A'zamî,²⁶⁸ Hayatımızın kültürel mirasımız olan hadisler üzerine bina edilmesinin gerekliliğini savunur. Hadislerin hayat düsturu edinilmesi durumunda problem gibi gözüken birçok şeyin düzeleceği veya ortadan kalkacağı görüşündedir. Bu hususta örnekler veren el-A'zamî, sözgelimi; "*Yanında bulunmayan şeyi satma*"²⁶⁹ hadisini işiten bir Fransız ekonomistin "Eğer bu hadis otuz sene evvel Fransa'da tatbik edilmiş olsaydı bugün bu problemlerle karşılaşmazdık" dediğini nakleder. Aynı şekilde Amerikan televizyonlarında 'ailenize vakit ayırın' temalı reklamlar yayımlandığını, bu sorunun Hz.

²⁶⁶ Hatiboğlu, "Muhammed Mustafa el-A'zamî ile Bursa'da Yirmi Dört Saat", ss. 225-226

²⁶⁷ Yılmaz, Rahile, "Günümüzde Hz. Muhammed'i (s.a.v.) Nasıl Anlamalıyız? Konferansı", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, ss. 185-186, İstanbul 2007.

²⁶⁸ Martı, "M. Mustafa el-A'zamî ile Üç Hafta", 266.

²⁶⁹ Tirmizî, Büyû, 19.

Peygamber'in "...ailenin senin üzerinde hakkı vardır." ²⁷⁰ Hadisiyle çözümlenebileceğini ifade etmiştir. ²⁷¹

el-A‘zamî hadislerin mutlak surette okunmasını, okunduktan sonra tıp, mimari, iktisat, psikoloji vs. gibi hangi ilim dalını ilgilendiriyorsa ona göre tasnif edilmesini, bunun için uzman bir ekipten oluşan kadroyla çalışılmasını, tasnif edilen hadislerin eğitim müfredatına konulmasını, modern eğitimi alırken de bu hadislerden öğrencinin sorumlu tutulmasını tavsiye etmiştir. ²⁷² Böylece mimarlık fakültesinden mezun olan bir mimar, Hz. Peygamber'in mimari, çevre ve belki de peyzaj ile alakalı bütün hadislerini öğrenerek mezun olmuş olacaktır. Aynı şekilde bir doktor, tıp fakültesini bitirdiğinde Hz. Peygamber'in tıp hususundaki bütün hadislerini öğrenmiş olacaktır. Psikoloji programlarında eğitim öğretim gören bir öğrenci, Hz. Peygamber'in çocuklarla, kadınlarla, engellilerle, toplumun tüm bireyleriyle davranışsal boyutta nasıl iletişim kurduğunu, ruhsal olarak hangi aşamalardan geçip nasıl tepkiler verdiğini, henüz fakültede okurken öğrenme ve değerlendirme fırsatı bulacaktır. Dolayısıyla kendilerine özgü, yani alana özgü hadisler bu haliyle meslek grupları içerisinde imtizaç ettirilebilirse, dinin sadece ilahiyat fakültelerini ilgilendiriyormuş gibi zannedilmesi yanlışının düzeltilebileceği kanaatindeyiz.

Hz. Peygamber'in sünnetlerini süpermarkete benzeten el-A‘zamî, usûlcü, iktisatçı, sosyolog, mühendis, ekonomist... Gibi alanında mütehassıs pek çok bilim adamının, kendi sahalarındaki problemlere hadis kitaplarından hareketle kalıcı çözümler üretebilecekleri görüşündedir. el-A‘zamî'nin bu tavsiye ve çalışmalarıyla çağının ötesinde bir düşünce ufkuна sahip olduğu görülmektedir.

Sünnetin pratik hayata yansımaları için ahkâm hadislerinin yanı sıra ahlâk hadislerine de ağırlık verilmesi ve Hz. Peygamber'in ahlâk tavsiyelerinin topluma arz edilmesi gerektiğini ifade eden el-A‘zamî, sünnetin büyük bir kısmının okunduğu an hayata geçirmemize müsait tavsiye ve uygulamalardan oluştuğu kanaatindeyiz.

Sünnet ile amelin dün olduğu gibi bugün de daima mümkün olduğunu söyleyen el-A‘zamî, sünnetin varlığını ve hucciyetini inkâr eden Kur'aniyyûn'un fikrinden, sünneti kabul edip bugün uygulanmasını müşkil görenin farkı olmadığını düşünür. ²⁷³

²⁷⁰ Buhârî, Savm, 51.

²⁷¹ Erel, Sare Nur, "İslâm Âlimi Kimdir, Nasıl Yetişir? Konferansı; Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, s.190. İstanbul 2007.

²⁷² Erel, "İslâm Âlimi Kimdir, Nasıl Yetişir? Konferansı", 190.

²⁷³ Martı, "M. Mustafa el-A‘zamî ile Üç Hafta", 269.

el-A‘zamî’nin hadis ilmine yaptığı katkıları ve başarıları anlamak ve tahlil etmek için öncelikle onun çalışmaları için seçmiş olduğu yöntemlere bakmak gerekir. el-A‘zamî hadis ilminin mikro verileri ile büyük problemler yahut anlaşılması güç konular arasında kuvvetli bir irtibat kurmuş ve böylelikle çağdaş hadis tartışmalarına belirgin bir derinlik kazandırmıştır. Dolayısıyla A‘zamî iddialarını ilgili literatürden örnekler getirmek suretiyle desteklemiş, hadis konusunda uzman olanların bile verimli kullanamadığı rical ve ile’l sahasında birçok veriler elde etmiştir.²⁷⁴ Sözelimi el-A‘zamî hadislerin yazıya geçirilmesi konusunu işlerken bir yandan da siyer, tarih veya rical sahalarında hadis yazımı ile alakalı bulabildiği notları ustalıkla işlediği ana konuya dâhil etmesini bilmiştir.²⁷⁵ el-A‘zamî’nin bir başka hususiyeti kaynak seçimindeki isabet olarak göze çarparken bir başka özelliği ise muarâza metodunu çok güzel anlayıp modern zamanların anlayışına uygun olarak aktarabilmesidir. Bunu da *Kitabü't-temyiz*'e mukaddime olarak yazdığı *Menhecü'n-nakd* isimli eserinde ortaya koymuştur. Onun bu başarısından dolayı el-A‘zamî’nin *Menhecü'n-nakd* isimli eserinin "modern zamanların *Kitâbü't-temyîz*"i olarak anılabileceğini ifade edenler vardır. el- A‘zamî’yi önemli kılan husus, onun hem oryantalist iddialara hem de hadis ilminin temel kaynaklarına ve erken dönemine olan vukûfiyeti ve sahip olduğu bu yetkinlik sebebiyle oryantalistlere gerekli ve yeterli mukabelede bulunabilmesidir.²⁷⁶

Son tahlilde el-A‘zamî’nin hadis literatürüne ve ilim dünyasına katkılarını maddeler halinde özetleyecek olursak,

1-Daha önce kaynaklarda adı geçen ancak kendisi kayıp olan Sahih-i İbn Huzeyme’nin bir yazma nüshasını keşfedip aslının dörtte birlik kısmına tekâbül eden yazmayı dört ciltlik bir tahkikle neşrederek ilim dünyasına kazandırması,

2-Sahih-i Buharî’nin Nüveyri (733/1333) tarafından istinsah edilen bir nüshasını Türkiye kütüphanelerinde keşfedip mukaddimesi ile birlikte tıpkıbasım olarak tek cilt halinde neşretmesi,

²⁷⁴ Karagözoğlu, Mustafa Macit, “Mustafa el-A‘zamî 'nin hadis çalışmalarını farklı kılan neydi?’, *Muhammed Mustafa el Azami'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 253.

²⁷⁵ Karagözoğlu, “Mustafa el-A‘zamî 'nin hadis çalışmalarını farklı kılan neydi?’, s. 254.

²⁷⁶ Yılmaz Kızılkaya, Rahile, “Muvatta’ın Telifine Yönelik Oryantalist iddialara Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin yaklaşımı”, *Muhammed Mustafa el Azami'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 586.

3-Urve b. ez-Zübeyr'in kaynaklardaki rivayetlerini toplamak suretiyle oluşturduğu Meğazi kitabı da Urve'nin günümüze ulaşmayan kitabının rivayetlerden hareketle yeniden inşasını hedefleyen bir çalışma olması,

4-Ali b. Medîni'nin (234/849) *Kitabu'l-ilel*'i ile Müslim'in *Kitâbü't-temyîz*'ini de tahkik ve neşrederek muhaddislerin hadis tenkidi konusundaki dakik yöntemlerini tespit eden eserlerin gün yüzüne çıkmasına vesile olması,

5-H. II. asırdan günümüze ulaşan en eski hadis kaynaklarından olan Mâlik'in (179/795) el-Muvatta'ı yazma nüshalara dayanarak yeniden tahkik ve neşretmiş olması, ayrıca el-Muvatta'ın ravilerinin sayısının 70 civarında olduğu şeklindeki yaygın kanaatin aksine yaklaşık 110 olarak sayılabileceğini iddia etmiştir.²⁷⁷

6- Kur'an'ı ve hadisleri dijital ortama aktarma çalışmaları ile bugün elimizde mevcut olan bazı mobil uygulama ve Cevamiu'l-Kelim, el Mektebetu's-Şamile gibi programların fikir babası ve öncüsü olması,

7-Hz. Peygambere kâtiplik yapan sahâbe sayısını yaptığı araştırmalarla 65'e çıkarmak ve böylece hadislerin henüz Hz. Peygamber hayattayken yazıldığına dair görüşü delillendirme ve kuvvetlendirme,

8-Kur'an Tarihi eserini, Eski ve Yeni Ahitle mukayeseli bir şekilde yazmak, böylece sıhhat eleştirilerine daha bütüncül ve objektif baktırmaya çalışmak,

9-Batılı ve oryantalist iddiaları kendi kaynaklarından araştırıp okumak, hatta kendi içerisindeki çelişkileri kullanabilecek şekilde hâkim olmak, böylece Müslüman âlimlere bu hususta rol model olmak,

10-H. I. yüzyılın başlarından itibaren kısmen veya tamam halde 250 bin Kur'an nüshası bulunduğu iddia ederek Kur'an'ın h. II. yy. itibariyle yazılmaya başlandığı şeklindeki oryantalist iddiayı çürütmeye çalışması,

11-Haddesena tabirinin sadece şifahi aktarım anlamına gelmediğini, kitaptan nakil manasına da geldiğini söylemek ki böylece hadislerin çok daha erken dönemlerde yazıldığını ispat etmek,

12- Oksidentalizm alanında müslüman araştırmacılar için rol model olup birçok başarılı örnek çalışmalar sunarak bu alanda öncüler arasında yer alması olarak sıralayabiliriz.

²⁷⁷ Safeenah Fellowship, "Life & Achievements of Sh. Mustafa al-Azami", 00:09:12-00:09:33.

2.5. el-A‘zamî’nin Ülkemizde ve İlim Dünyasındaki Konumu

Muhammed Mustafa el-A‘zamî Schacht’ın *Origins of Muhammadan Jurisprudence* isimli eserine reddiye olarak kaleme aldığı *On Schacht’s Origin’s* isimli eseri ile İslâm dünyasında oldukça popüler hale gelmiş eserin basıldığı 1985 yılı itibarıyla ülkemiz akademi camiasında da yakından takip edip edilir olmuştur.²⁷⁸ Türkiye ile münasebetleri bir hayli sıkı olan el-A‘zamî muhtelif zamanlarda araştırma ve incelemelerde bulunmak üzere Türkiye’deki kütüphanelere uğradığını yukarıda ifade etmiştik. Hatta yukarıda da değinildiği gibi İbn Huzeyme’nin *Sahih*’inin kayıp nüshalarını, Buharî’nin Nuveyri Nüshasını ve *Sünenü İbn Mâce*’nin VII. (XIII.) yüzyıla ait üç ayrı yazma nüshasını, Malik’in *el-Muvaṭṭa*’ının Şeybânî nüshasını Türkiye’deki kütüphanelerde keşif ve tesbit etmiştir.²⁷⁹ Ayrıca el-A‘zamî’nin vefatının ardından beş binden fazla kitap bulunan hususi kütüphanesinin ailesi tarafından İstanbul’daki İbn Haldun Üniversitesi’ne bağışlanması da el-A‘zamî’nin Türkiye ile ne kadar sıkı bir bağının olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır.²⁸⁰

2006 yılında Bursa’da ve daha sonra İstanbul’da geleneksel hadis icazetini ihya faaliyetlerini başlatan el-A‘zamî özellikle İstanbul’da gerçekleştirilen geleneksel hadis icazeti programı Şentürk’ün aktardığına göre teberrüken yapılan bir ders gibi olmayıp bizzat geleneksel hadis icazeti kriterleri ile yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁸¹ Eserlerinin birçoğu Türkçeye tercüme edilen yazarın özellikle *İlk Devir Hadis Edebiyatı* isimli eseri birçok akademisyenin kaynak kitaplarından birisidir. Ayrıca *Studies in Early Hadith Literature* ve Schacht’a reddiye olarak yazdığı *On Schacht’s Origin’s* gibi çalışmaları batılı İslâm araştırmacılarının temel başvuru kaynakları arasına girmiştir. Onun bu çalışmaları ve çabaları Batı akademiyasında birden fazla oturuma konu olmuştur.²⁸² Oryantalistler arasında birtakım tesirler bırakan el-A‘zamî yaptığı çalışmalarda sırf İslâmî bir perspektifle hareket ettiği, duygusal davrandığı, yeteri kadar objektif olamadığı, gibi konularda eleştirilmiştir.²⁸³ yine yazarın *Kur’an Tarihi* isimli eseri aşırı polemik içeren ifadeler barındırdığı gerekçesiyle tenkit edilmiştir.²⁸⁴ el-A‘zamî’nin 2017 yılında vefat

²⁷⁸ Aybakan, Bilal, “Takdim”, *Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 13.

²⁷⁹ Martı, “M. Mustafa el-A‘zamî ile Üç Hafta”, 266.

²⁸⁰ İbn Haldun Üniversitesi (İHU), “Muhammed Mustafa el-Azamî’nin Koleksiyonu Kütüphanemize Bağışlandı”, (Erişim 26.02.2024).

²⁸¹ Şentürk, Recep, “Selamlama”, *Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, I, 17.

²⁸² Aybakan, “Takdim”, s. 13.

²⁸³ Hıdır, “Mustafa el-A‘zamî’nin oryantalistik Kur’an-Hadis literatüründeki algısı (ve etkisi)”, s. 400.

²⁸⁴ Hıdır, “Mustafa el Azami’nin oryantalistik Kur’an-Hadis literatüründeki algısı (ve etkisi)” s. 403.

etmesine müteakip 2018 yılında İbn Haldun Üniversitesi tarafından Uluslararası Muhammed Mustafa el-A‘zamî Sempozyumu düzenlenmiştir. İki gün boyunca süren sempozyum; açılış oturumu, yedi ana oturum ve kapanış oturumu olarak icra edilmiştir. Sempozyuma alanında ehil kimseler davet edilmiş yerel ve yabancı akademisyenlerin katıldığı sempozyumun konu başlığı ise Muhammed Mustafa el-A‘zamî, hayatı, fikirleri ve katkıları olarak belirlenmiştir.

İslâm ilim dünyasında etkiler bırakan el-A‘zamî hakkında birçok ilim adamı fikir beyan etmiştir. Yaşar Çolak’ın dediğine göre Batı’da bir ağırlığı olan oryantalistleri bizzat kendi kullandıkları kaynaklara dayanarak eleştiren bir İslâm âliminin tepki çekmemesi düşünülemezdi. el-A‘zamî’ye yöneltilen tepkiler üç sınıfta incelenebilir. Buna göre el-A‘zamî’nin;

1. Görüşlerini görmezlikten gelenler,
2. Görüşlerini ve üslubunu reddedenler,
3. Üslubunu eleştirmekle birlikte ilmî çabasını takdir edip bir sentez oluşturmaya çalışanlar şeklinde özetlenebilir.²⁸⁵

Sözgelimi Onun “aşırı, taraflı” olduğunu söyleyenler yanında Beşşar Avad Ma’ruf gibi onu “oryantalistlerin çocuğu” olarak nitelendiren de olmuştur.²⁸⁶ Fazlurrahman onu “önde gelen hadis araştırmacılarından biri” olarak vasıflarken çalışmaları hakkında “Schacht’a etkili bir yanıt” ve “A‘zamî’nin Schacht’ın başarısızlıklarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan titiz ve özenli bilim adamlığına hayranlık duymak gerektiğini”, A‘zamî’nin bu ve diğer çalışmalarıyla “seçkin bir hadis âlimi” olduğunu söylemiştir.²⁸⁷ Yusuf el-Karadavi onun hakkında “sevgili kardeşim, eğitilmiş dostum, yüksek ilim sahibi ve muhakkik hadis âlimi, İslâm medeniyetini derin ve doğru bir şekilde anlayan kişi, Hindistan’ın büyük âlimlerinin ve din üstatlarının öğrencisi”²⁸⁸ nitelendirmesi yapmıştır. *Studies in Early Hadith Literature* isimli çalışması hakkında Prof. Dr. A.J.Arberry; “Cambridge Üniversitesinin kendisine Doktor ünvanı verdiği tez, modern zamanlarda bu mevzuda yapılmış en heyecanlı araştırma”

²⁸⁵ Çolak, “Batı’da el-A‘zamî’nin Eleştirilerine Karşı Takınılan Tavrın Tahlili”, s. 623.

²⁸⁶ Hıdır, “Mustafa el-A‘zamî ‘nin oryantalistik Kur’an-Hadis literatüründeki algısı (ve etkisi)” s. 407.

²⁸⁷ Fazlurrahman, “On Schacht’s Origins of Muhammadan Jurisprudence by G. M. Azami”, *Journal of Near Eastern Studies*, 47/3, s. 228-229, Chicago 1988.

²⁸⁸ Yusuf el-Karadavi web sitesi, (YEK), محمد مصطفى الأعظمي أ.د. في ذمة الله علامة السُّنة النبويّة والثقافة الإسلاميّة أ.د. (Erişim 19.02.2024).

diyerek taltif etmiştir. Çağdaş muhaddislerden Allâme Muhammed Avvâme onun hakkında; “A‘zamî'nin gelenek ve modernliği bir araya getiren önemli bir ilim insanı olduğunu vurgulamış, Batı'da modern alanda oryantalizmden etkilenmeyip onlara karşı reddiyeler yazdığını” ifade etmiştir.²⁸⁹ Vefatının ardından İngiltere'nin Bradford şehrinde 11 Mart 2018 tarihinde İslâmî bir platform olan Safeenah Fellowship tarafından onun başarıları onuruna düzenlenen ve Andrew Booso, Sohaib Saeed, İmtiyaz Damiel ve Dr. Muhammed Ekrem Nedvî'nin sunumlarıyla bir konferans düzenlenmiştir.

²⁸⁹ İbn Haldun Üniversitesi, (İHU), “Muhammed Mustafa el-Azamî'nin Hayatı, Eserleri ve Mücadelesi Konuşuldu” (Erişim 19.02.2024).

SONUÇ

Hindistan, bünyesinde birçok hadis âlimi yetiştirmiş bir coğrafyadır. Bu âlimlerden biri de tezimize konu olan Muhammed Mustafa el-A‘zamî’dir. Küçük yaşlarda başlayan merak, araştırma, sorgulama ve ilim sevgisi, onun ilmî kişiliğinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Araştırmacılığı ile çalışmalarındaki titizliği, ilmî kişiliğini güçlendirmiştir. Arapçayı ve fıkıh ilimlerini küçük yaşlardan itibaren tahsil etmesi, bunun yanında mantık, felsefe, akaid, tefsir gibi İslâmî ilimlerde donanımlı bir alt yapısının olması, kendisinin tahkik çalışmalarında ve özellikle de hadis alanında derinleşmesine yardımcı olmuştur.

Kişiliği açısından en çok dikkat çeken hususlardan biri de onun ahlâkıdır. İnsani ilişkileri ve hocalarına olan saygısı, sade bir hayat yaşaması, üstüne aldığı gömleği işportacıdan seçiyorken, içerisinde Kur’an nüshası olan bir CD’ye 3500 pound para vermesi, sünnete ittibat yanında, ilim ahlâkı, kendisini tanıyanların dikkatini çekmiş, takdirini kazanmış ve örnek bir âlim olarak temayüz etmiştir.

Onun en çok önem verdiği hususlardan biri itidaldır. O, hasımlarını yererken de sevdiklerini överken de ölçülü davranmaya gayret etmiştir; Onu Diyûbend medreselerinin müfredatını eleştirirken de görürüz, bir oryantalist reddiye yaparken başka bir oryantalistin argümanlarını kullanırken de.

Mütevassıtlık, el-A‘zamî’nin en bariz vasıflarındandır. O mezhep ve meşrepleri hatta sünnetleri amaç değil araç olarak görmüştür. O, bu mevzularda bir futbol taraftarı mantığında değil, ilmî haysiyet taşıyan bir ilim adamı hassasiyetiyle yaklaşmıştır. İstiklal Marşı şairimizin dediği gibi “gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem” sözlerinde olduğu gibi reformist ve sekülerist çevreleri memnun etmek için geleneği bir kenara bırakmadığı gibi, teknoloji, bilgisayar yazılım dilleri, yabancı dil, akademik üslup, gibi modern dünyanın gerekleri ve getirilerine de bigâne kalmamıştır. Bu haliyle el-A‘zamî’nin geleneği geleceğe taşıdığını söyleyebiliriz.

Eserlerine bakıldığında çalışmalarının çoğunun hadis özneli olduğu görülür. Hatta *Kur’an Tarihi* isimli Eski ve Yeni Ahit ile mukayeseli yaptığı çalışmanın bile hadis kitabı sayılabileceğini söyleyenler vardır. Şu ana kadar yayınlanmış 8’i telif, 6’sı tahkik olmak üzere 14 kitabı bulunmaktadır. Ayrıca tamamlayamadığı çalışmalar da vardır. el-A‘zamî’nin hadis dışındaki çalışmaları içerisinde en önemlisi “*Kur’an Tarihi*” isimli kitabıdır. Hadiste ise telif olarak onun doktora tezi olan ve hadislerin henüz Hz. Peygamber hayatta iken yazıldığını ispat eden “*İlk Devir Hadis Edebiyatı*” isimli eseri

ile Muhaddislerin kitaplarına aldıkları hadisleri tesadüfen almadıklarını ve belirli kriterlere ve elemineasyona göre telif ettiklerini ortaya koyan “*Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*” isimli eserleri kanaatimizce en önemlileridir.

Yayınladığı çalışmalar genelde İngilizce’dir. Bunun en temel sebebi İngilizce’de özellikle hadis alanında etkili kitapların sayısının azlığıdır. Hadis alanında Arapça kitap sayısının kâfi derecede olmasına rağmen Batı akademiyasında dil problemi nedeniyle bu kitapların İngilizce konuşan akademik camia üzerinde tesiri olmamıştır. İşte bu saiklerden dolayı el-A‘zamî’nin eserleri bir adım öne geçmiş ve Batı dünyasında fikirleri makes bulmuştur.

Eserlerinde münekkid ve muhakkik kimliği ile temayüz etmiştir. O, “ilmin hakkını vermek” maksadıyla, rihleler yapmıştır. Onu bazen Yemen’de çıkan bir yangında el yazması Kur’an nüshalarını elde etmek için olay yerinde görürüz, bazen de kayıp hadis nüshalarını bulmak için Türkiye kütüphanelerinde. Bazen Amerika kıtasında, bazen Avrupa’da. Eğer el-A‘zamî, Hatîb el-Bağdâdî öncesinde yaşamış olsaydı ismi muhtemelen *er-Rihle fî talebi’l-ḥadîs* kitabında yer alırdı.

Eserlerin içeriği incelendiğinde el-A‘zamî’nin daha çok hadis ıstılahları, hadisin tahammülü ve muhaddislerin yöntemleri, isnad, Kur’an ve hadis kâtiplerini tespit alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Bununla beraber icazetle hadis rivayetini günümüze taşıyarak ihya etme çabalarını da zikretmemiz gerekir. el-A‘zamî tahkik ettiği altı eser ve Diyubend’de tahsil ettiği Hind alt kıtasındaki hadis birikiminin İslâm dünyasına tanıtılması ve aktarılmasında önemli rol oynamıştır. el-A‘zamî’nin özellikle sünneti koruma, icazetle hadis rivayeti ve isnad konusundaki hassasiyeti onun hadisçi kimliğini ortaya koyması bakımından önemlidir. el-A‘zamî, hadis ilmine yaptığı katkılar dolayısıyla bazı uluslararası ödüllere layık görülmüştür. 1980 yılı Melik Faysal Uluslararası İslâm Araştırmaları Ödülü (Câizetü’l-Melik Faysal el-Âlemiyye li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye) kendisine takdim edilmiştir. Kendisine takdim edilen para ödülünü kendisinin ve ailesinin ihtiyaçları için değil; Müslüman fakir öğrencilerin eğitim masrafları için harcamıştır. Bir yıl sonra da Suudî Arabistan devletinin teklifi ile Suud vatandaşlığına geçmiştir.

el-A‘zamî’nin XX. yy Hindistan hadis âlimleri içerisindeki yerine gelince onun birçok açıdan öne çıktığı görülmektedir. Sözelimi uluslararası şöhret açısından bakıldığında el-A‘zamî’nin bir hayli önde olduğu görülmektedir. Aldığı uluslararası ödüller yanında, Mekke’de Ümmül Kur’a Üniversitesi’nde, Michigan, Princeton ve Colorado üniversitelerinde çeşitli görevlerde bulunması, kitaplarının birçoğunun Türkçe,

Urduca, Arapça gibi dillere çevrilmesi ve okunuyor olması, bazı İslâm ülkelerinde düzenlenen uluslararası kongre/sempozyumlara davet edilmesi, vefatından sonra da hakkında sempozyumlar düzenlenmesi onun İslâm dünyasında belli bir şöhreti olduğunu göstermektedir.

el-A‘zamî için geleneksel ilim geleneği ile moderniteyi yerli yerinde kullandığını ve hatta belirli ölçülerde bunları birleştirdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca A‘zamî çalışmalarında ayetlerden delil getirmek, tarih ve hadis ilminden yararlanmak, farklı oryantalistlerin fikirlerinden yararlanmak, onların fikirlerinden de kendi görüşlerini desteklemek amacıyla kullanmak gibi yöntemler kullanmıştır. Telifatına yaklaşık 50 yıl gibi yarım asırlık bir emek ve gayret sarf etmesi el-A‘zamî’nin bu konuda ne kadar titiz ve hassas bir o kadar müdakkik olduğunu bir ispatı olmuştur.

el-A‘zamî’nin hayat safhalarına bir bütün olarak bakıldığı zaman hayatını iki safhada kategorize edebiliriz. 1- Eski A‘zamî Dönemi. 2- Yeni A‘zamî Dönemi.

Eski A‘zamî Dönemi (Hindistan’dan başlayıp Cambridge’ye kadar olan dönem) olarak değerlendirilebilir. Eski A‘zamî döneminde müellifin huzursuz bir çocukluk hayatı geçirmesi, ilme olan açlığı, yabancı dil öğrenmeye olan gayreti, matematik sevgisi ve bu alandaki kabiliyeti onun ileride yapacağı ilmî mücadelelerin bir nevi çekirdeği ve temeli olduğu görülüyor. Eski A‘zamî içinde doğduğu Hint-Asya-İslâm kültürünün olumlu, olumsuz bütün yönlerini görmüş, sorgulamış, muhakeme ve tenkitini yapmış ancak bu eleştirileri yaparken kendi öz saygısını kaybetmeden vefat edene kadar pergelin bir ayağının bir noktada sabit olup diğer ayağının daire çizmesi gibi el-A‘zamî de bir ayağını İslâm’ın temel ilkeleri üzerinde sabit tutarak diğer ayağıyla ilmî mücadele uğrunda ülke ülke, kıta kıta rıhleler yapmış, yeni A‘zamî döneminin hazırlık safhasını yaşamıştır. Bu süreçte Arapça’yı çok iyi öğrenmiş. İlk defa Hindistan dışına çıkarak Lübnan, Mısır, Katar gibi başka Müslüman ülkelerde bulunup oralar ile yetiştiği çevre arasında kıyaslama yapma imkânı bulmuş, el-Ezher’de yüksek lisansını yaparak medrese öğrenimini akademik bir formata dönüştürmeye başlamıştır. Katar’da kütüphanecilik yaptığı yıllar ona akademik çalışmalar yapmanın alt yapısını öğretmiş Cambridge’den aldığı davet ona artık ilmî ve akademik faaliyetler yapmasının önünü açmıştı.

Yeni Azami Dönemi (Cambridge’den başlayıp vefat edene kadar süren dönem) ise; İslâmî geleneksel ilim usulü formasyonu ile Cambridge’e giden el-A‘zamî burada artık batılı araştırmacıların yöntem ve tekniklerini yakından takip eden, onların çalışma motivasyonu ve çalışma felsefelerine yakinen şahit olan, yabancı dergi, gazete ve yayın organlarını dikkatle inceleyen, İngilizce’ye hâkim bir el-A‘zamî’ye dönüşmüştür.

el-A‘zamî oryantalist faaliyetlerin baskın olduğu bir zaman diliminde Hindistan'da doğup burada yetişmiş buradan Ortadoğu'ya oradan da Batı dünyasına geçerek eserlerini telif etmeye başlamıştır. el-A‘zamî'nin eserlerinin çoğunun bir reddiye ve müdafaa içerikli olduğu görülür. el-A‘zamî'nin eserlerini müdafaa içerikli yazmasının arka planında özellikle Hindistan'daki Kur'an'ıyyun ve oryantalistlerin etkisiyle hadislerin toptan reddedilmesine bir tepki verdiği düşünülebilir. Bununla birlikte Müslümanlara göre en basit mesele sayılabilecek konularda bazı oryantalistlerin görüşlerini son derece insani bir şekilde eleştirmek, savunmadan ziyade bilimin değerinin korunmasına yönelik bir karşılık verme olarak değerlendiren ve A'zamî'nin görüşlerinin bir tepki veya klasik bir reddiye olarak değerlendirmenin doğru olmayacağını düşünenler de vardır. Medenilere galebe çalmak ikna ile olur düsturu ile hareket eden el-A‘zamî, oryantalistlerle ilmî ve akademik çizgide delil ve ispatı önceleyen bir üslupla oryantalistlerin şüphe ve iddialarına reddiyeler yapmış bunları yaparken taassuptan, ifrat ve tefritten uzak bir şekilde karşılık vermiş oryantalistlerin iddialarını çoğu zaman onların argümanları üzerinden cevaplandırmıştır. el-A‘zamî'nin eserleri müdafaa içerikli gözükse de kanaatimizce onu bir hadis oksidentalisti olarak da değerlendirebiliriz. Literatürümüzde henüz yeni olsa da oryantalizmin karşıt faaliyeti olarak çok kısaca tanımlama yapabileceğimiz oksidentalizm konusunda el-A‘zamî bir hayli faaliyette bulunmuştur. Sözelimi oryantalistlerin motivasyonlarına, argümanlarına, nihai amaçlarına, yöntem ve metotlarına yakinen şahit olup, bunları inceleyip strateji belirlemesi kanaatimizce oksidentalist bir faaliyettir. Aynı şekilde oryantalistlerin Kur'an ve Sünnet üzerinde giriştikleri ameliyelere karşılık olarak el-A‘zamî Eski ve Yeni Ahit üzerinde araştırma ve incelemelerde bulunmuş, elde ettiği verilerle Kur'an ve hadisleri mukayeseli bir şekilde gözler önüne sermiş, böylece “evi camdan olanlar başkasının evine taş atmasın” kabilinden kanaatimizce oryantalistlere; “Kur'an ve sünnette sözüm ona bulduğunuz eksikliklerin misliyle fazlası sizin kutsallarınızda vardır.” mesajı vermek istemiştir. Dolayısıyla Yahudi ve Hristiyan kaynaklarının doğuşu, gelişimi, tarihi süreci gibi konularda değerlendirme yapabilecek kadar hâkim olmak, ayrıca bahse konu kaynaklar arasında çelişki, eksiklik, hata gibi birçok yönlerini ortaya çıkarabilmek oksidentalist faaliyet sayılabilir.

Goldziher ve Schachth gibi oryantalistlerin hüccet kabul ettiği isimleri hedef alarak onların iddialarını kendi argümanlarıyla çürüten bir ilmî özgüvene sahip olmaya başlamıştır. el-A‘zamî bu dönemde ilmî mahsul vermeye başlamış, okuma, araştırma ve incelemeleri ete kemiğe bürünmeye başlamıştır. Rihleleri bu dönemde de devam etmiş

bir yandan tahkik çalışmaları, bir yandan hadisleri dijital ortama dökme çabaları, öte yandan reddiyeler, makale ve kitap yazımı gibi ciddi ve hummalı bir şekilde çalışmalar yapmıştır.

el-A‘zamî’nin araştırma, inceleme, kaynak metodolojisini yerli yerince kullanma gibi çalışma tarzının akademik çalışmalar yapacak öğrenci ve araştırmacılar için örnek alınması gereken yönler taşıdığı izahtan varestedir. Onun İngilizce konuşan dünyanın akademik beklentilerine cevap vermesi, 1967 İngiltere'sine ait günlük gazetelerde neşredilen haberleri dahi Goldziher'e karşı delil olarak getirmesi, kanaatimizce el-A‘zamî’nin çalışmalarında ne kadar hassas, çok yönlü düşünen, bilgiyi delile ustaca dönüştürebilen bir ilim adamı olduğunu ortaya koymaktadır.

el-A‘zamî’nin hem Doğu hem de Batı ilim dünyasında etkisinin artarak devam edeceği kanaatindeyiz. el-A‘zamî’nin muarâzaya yönelik tespit ve tahlillerinin yeni araştırma ve çalışmalarla geliştirilmesi, tahammülü’l ilm bağlamında verdiği bilgilere ek olarak karanlıkta kalmış sorulara gerekli ve yeterli bilgilerin verilebilmesi gibi hususlarda yeni çalışma ve araştırmalara ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Dolayısıyla çalışmaları farklı açılardan ele alınmayı hak etmektedir.

Ülkemizde oryantalist iddiaların hadis bağlamında değerlendirilmesi ve cevaplandırılması şu an itibariyle kişisel özveri ve gayretlerle yani münferid bir şekilde devam etmektedir. İlahiyat fakülteleri ve İslâmî ilimler fakültelerinde müsteşrik iddiaların, yöntemlerin ve bu iddialara verilen cevapların sistematize edilerek yapılandırmacı bir yaklaşımla ve kümülatif bir şekilde rasyonalize ve pratize edilmesi gerektiği ortadadır. Oryantalizm sahasına girmek isteyen bir araştırmacının nereden başlaması gerektiği, hangi konulara ne kadar eğilmesi gerektiği, kaynak metodolojisini kullanma becerisi gibi daha birçok konu araştırmacının düşse kalka öğrendiği bir olguya dönüşmüş durumdadır. Kanaatimizce bu iddiaların hem tefsir, hadis, fıkıh vs. gibi genel anlamda hem de hadis tarihi, hadis usulü, fıkıh usulü, tefsir tarihi vs. gibi daha spesifik bir şekilde kategorize edilmesi gerekmektedir. Oryantalistlerin iddia ve argümanları bir açıdan bakıldığında İslâmî ilimler ve âlimler üzerindeki ölü toprağını atmaya vesile olup ve bu sahada canlılığa sebep olsa da, bir açıdan da müsteşrikler tarafından oyalanmaya ve Müslüman âlimleri tekrarlara düşürmeye sebep olduğu görülmektedir. Müslüman ilim adamlarının, müsteşriklerin şüphe ve iddiaları karşısındaki misali; ne olmadığını anlatmaktan ne olduğunu anlatmaya imkân bulamayan birisinin durumu gibidir. Kanaatimizce müsteşriklerin bu durumu, kendi evinde birçok problem ve sıkıntı bulunan birinin, kendi evindeki problemi görmezden gelerek başkasının evinde kusur aramasına

benzemektedir. Dolayısıyla el-A‘zamî’nin *Kur’an Tarihi* isimli mukayeseli çalışması, Rahmetullah el-Hindî’nin (ö.1308/1891) *İzhârü’l Hak* eserinde yaptığı gibi müsteşriklerin kendi kaynaklarındaki çelişkileri ortaya çıkaracak, bunları veriye dönüştürecek oksidentalit faaliyetlerin de hız kazanması ve oksidentalizm alanında da kurumsal çalışmalar yapılması önem arz etmektedir.

Her zaman yeni bulguların ortaya çıkması ihtimaline binaen biyografi ağırlıklı bu çalışmamızla ilgili yeni bilgilere ulaşılması durumunda yeniden gözden geçirilmesinin, konunun zenginleşmesine imkân sağlayacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Cemil, "İcâzet", *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, XXI, ss. 400-401, İstanbul 2000.
- Altıkulaç, Tayyar, "Oryantalistlerin Mushaf Tarihine Yaklaşımlarında Dikkat Çeken Kırılma" *Muhammed Mustafa el-A'zamî, Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Apaydın, Mehmet, *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Aybakan, Bilal, "Takdim", *Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Aydın, Arafat, Albayrak, Ali, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 35, s. 12, İstanbul 2016.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl, el-Câmiu's-Sahîh, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1995
- Bulut, Yücel, *Oryantalizm'in Kısa Tarihi*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.
- Aydın, Nevzat, "Hadisin Tespit ve Tenkidinde "Ma'rûf/Meşhur Sünnet" in Metodolojik Değeri ve İşlevi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/20, s. 141, Çorum 2011.
- Bağcı Hacı Musa, "Hadis Edabiyatının Oluşumu ve Verdiği Ürünler", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Grafiker yayınları, Ankara 2017.
- Çağrı, Mustafa, "Fitne", *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, XIII, ss. 156-159, İstanbul 1996.
- Çakan İsmail Lütfi, *Hadis Usulü*, İfav yayınları, İstanbul 2016.
- Çakan, İsmail Lütfü, *Hadis Edebiyatı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985.
- Çalışkan, Dilek, "Kitâb-ı Mukaddes, Kur'ân-ı Kerîm ve Oryantalizm Konferansı, Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zamî", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, ss. 181-182, İstanbul 2007.

- Çolak, Yaşar, “Batı’da el-A‘zamî’nin Eleştirilerine Karşı Takınılan Tavrın Tahlili”, *Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Demirel, Serdar, “Mustafa el-A‘zamî’nin Hadis İlmine Katkıları Bağlamında studies in hadith methodology and literature” kitabının tanıtımı ve tahlili”, *Muhammed Mustafa el-A‘zamî Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Demirci, Sümeyye Onuk, “Schacht ve el-A‘zamî’nin Amel-i Ehl-i Medine’ye Yaklaşımı”, *Muhammed Mustafa el-A‘zamî Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî es-Sünen, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2013
- Efendioğlu, Mehmet, "Tevdîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, XL, ss. 267-269, İstanbul 2011.
- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, çev. Recep Çetintaş, İz Yayıncılık, İstanbul 2020.
- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul 2021.
- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *İslâm Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schacht’a Reddiye*, çev. Mustafa Ertürk, İz Yayınları, İstanbul 2021.
- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, çev. M. Enes Topgül, M. İkbâl Aslan, Beka Yayınları, İstanbul 2017.
- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Hiz. Peygamberin Katipleri*, çev. D. Pusmaz, İnkılab Yayınları, İstanbul 2017.
- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Ö. Türker, F. Serenli, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
- el-A‘zamî, Muhammed Mustafa. “Bir Hadis Âliminin İlim Yolculuğu” (Görüşmecisi: Recep Şentürk, Mülakat, 18 Aralık 2009)
<https://sonpeygamber.info/bir-hadis-aliminin-ilim-yolculugu-mustafa-el-azami>
- Erel, Sare Nur. “İslâm Âlimi Kimdir, Nasıl Yetiştir? Konferansı; Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, ss. 189-90, Bursa 2007.

- Erul, Bünyamin, “Hadis Tarihi”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Grafiker yayınları, Ankara 2017.
- Fazlurrahman, “On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence by G. M. Azami”, *Journal of Near Eastern Studies*, 47/3, Chicago 1988.
- Fikriyat. “Medine Tarih Ekolünün Babası: Urve b. Zübeyr”. Erişim 02.02.2023.
<https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/medine-tarih-ekolunun-babasi-urve-b-zubeyr/6>
- Habertürk TV. “Habertürk Özel - 20 Temmuz 2017 (Hadislerin İslâm'daki Yeri)”. YouTube 3 Mart 2024.
https://www.youtube.com/watch?v=B1Xo6NGeQHY&ab_channel=Habert%C3%BCrkTV
- Hatiboğlu, İbrahim, “Muhammed Mustafa el-A‘zamî (1348-02 Rabî‘u’l-âhir 1439/ 1930-20 Aralık 2017)”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 16/1, ss. 179-190, İstanbul 2018.
- Hıdır, Özcan, “Mustafa el-A‘zamî'nin Oryantalistik Kur'an-Hadis Literatüründeki Algısı(ve etkisi)” *Muhammed Mustafa el-A‘zamî Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Hıdır, Özcan, “Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi -M. Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A‘zamî Örneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, ss. 7-31, İstanbul 2007.
- İbn Abdilber, Ebû Omer Yûsuf b. Abdilber en-Nemerî, et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânîd, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed b. Abdilkebir el-Bekrî, Mağrib, h. 1387
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, es-Sünen, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1434/2013
- Şentürk, Recep. “Muhammed Mustafa el-A‘zamî”(Görüşmecî: Abdüs Samet Koçak, Video Kaydı, Görüşme 22 Aralık 2020).
<https://www.youtube.com/watch?v=O7N03xvu4Jo&t=371s>
- İbn Haldun Üniversitesi. “Muhammed Mustafa el-Azamî'nin Hayatı, Eserleri ve Mücadelesi Konuşuldu” Erişim 19.02.2024.
<https://www.ihu.edu.tr/tr/muhammed-mustafa-el-azami-nin-hayati-eserleri-ve-mucadelesi-konusuldu>

- İbn Haldun Üniversitesi. “Büyük Muhaddis Mustafa el-Azamî Vefatının Üçüncü Yılında Anıldı” Erişim 19.12.2023. <https://www.ihu.edu.tr/tr/buyuk-muhaddis-mustafa-el-azami-vefatinin-ucuncu-yilinda-anildi>
- İbn Haldun Üniversitesi. “Muhammed Mustafa el-Azamî'nin Koleksiyonu Kütüphanemize Bağışlandı”. Erişim 26.02.2024
- İnsan ve İslâm. “el-Mektebetü's-Şamile”. Erişim 02.02.2023. <https://www.insanveİslâm.org/?pnum=419&pt=elMektebet%C3%BC%27%C5%9F-%C5%9Eamile+Son+S%C3%BCr%C3%BCm>
- İslâm-Tr. “Ücretsiz Cevâmiu'l-Kelim Programı”. Erişim 02.02.2023. <https://İslâm-tr.org/konu/ucretsiz-cevamiul-kelim-programi.23726/>
- Kahveci, İhsan, “el-A‘zamî'nin Kur'an Tarihi Çalışmalarına Katkıları”, *Muhammed Mustafa el-A‘zamî'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed.Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit, “Mustafa el-Azamî'nin hadis çalışmalarını farklı kılan neydi?”, *Muhammed Mustafa el-A‘zamî'nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed.Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Karakaş, Ali, “Hadis Tenkidi ve Tayyib Okiç”. *Turkish Studies-Comparative Religious Studies*, 14/4, ss. 643-661, Skopje-Macedonia/Ankara-Turkey 2019.
- Koçak, Abdüs Samet. “Muhammed Mustafa El-A‘zami, On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence”. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 17, ss. 819-24, İstanbul 2021.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014.
- Kuzudişli, Bekir, “İsnadın Yapısını Kavramak: Mustafa el-A‘zamî'nin Menhecü'n-Nakd Örneği”, *Muhammad Mustafa el-Azami Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları 2019.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî, el-Yemenî, el-Muvatta, (Rivâyetü Yahya b. Yahya el-Leysî,), Dâru'l-Marife, 2. Baskı, Beyrut 1429/2008, Beyrut 1429/2008
- Martı, Huriye, “M. Mustafa el-A‘zamî ile Üç Hafta”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3/ 3, s. 270, İstanbul 2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el- Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahîh, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1999, “Fezâilu's-Sahâbe”, 210-214

- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, es-Sünen, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009
- Özen, Şükrü, "Tearuz", *TDV İslâm Ansiklopedisi, (DİA)*, XL, ss. 208-211, İstanbul 2011.
- Özkan, Halit, "Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin Müşterek Ravi Teorisine Yaklaşımı", *Muhammed Mustafa el-A'zamî Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Özpınar, Ömer, "Rivayetü'l Hadis Edebiyatı" *Hadis El Kitabı*. ed. Zişan Türcan, Grafiker yayınları, Ankara 2017.
- Özşenel, Mehmet, "Hint Alt Kıtası Alimlerinin Hadis İlmine Katkıları: Mustafa el-A'zamî Örneği", *Muhammed Mustafa el-A'zamî Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Safeenah Fellowship. "Life & Achievements of Sh. Mustafa al-Azami". YouTube 02.02.2023.
<https://www.youtube.com/watch?v=MVnCdD2cqiw>
- Son Peygamber Info. "Hadis İcazet Merasimi". Erişim 28.02.2023.
<https://www.sonpeygamber.info/hadis-icazeti-merasimi>
- Stodolsky, Muhammed Volkan Yıldırım, "el-A'zamî'nin Müsteşriklere Yaklaşımı: Dinler ve Kültürler Arası Yöntem Farkları ve Kullanımları" *Muhammed Mustafa el-A'zamî Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed. Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, s. 393, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.
- Şahyar, Ayşe Esra, "Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A'zamî (1930-2017)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 39, ss. 184-191, İstanbul 2018.
- Temiz, Rabia Zahide, "İbn Huzeyme'nin Kitabı't-Tevhîd Adlı Eseri Çerçevesinde Allah'ın Vech Sıfatı ile İlgili Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, ss. 112-139, Gümüşhane 2015.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa; el-Câmiu's-Sahîh (es-Sünen), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008
- Tuğlu, Nuri, "Hadis İlminde Kitap Esaslı Sıhhat Tespiti Üzerine Bazı Mülahazalar, (Hâkim en-Neysâbü'rî Ve İbnu's-Salâh Özelinde)" *Dini Araştırmalar*, 15/41, ss. 136-155, İstanbul 2012.
- Ulu, Arif, "Önceleri İsnaddan Sormazlardı..., Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, s. 21, Erzurum 2011.

YEK, Yusuf el-Karadavi web sitesi. محمد. في ذمة الله علامة السُّنة النبويَّة والثقافة الإسلاميَّة أ.د. محمد. Erişim 19.02.2024.

<https://www.al-qaradawi.net/node/2057>

Yıldırım, Enbiya, *Hadiste Metin Tenkidi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019.

Yılmaz Kızılkaya, Rahile, “Muvatta’ın Telifine Yönelik Oryantalist iddialara Muhammed Mustafa el-Azamî’nin yaklaşımı”, *Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin Hayatı-Fikirleri-Katkıları*, ed.Bilal Aybakan, Abdüssamet Sarıkaya, İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019.

Yılmaz, Rahile, “Günümüzde Hz. Muhammed’i (s.a.v.) Nasıl Anlamalıyız? Konferansı”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/1, ss. 185-186, İstanbul 2007.

